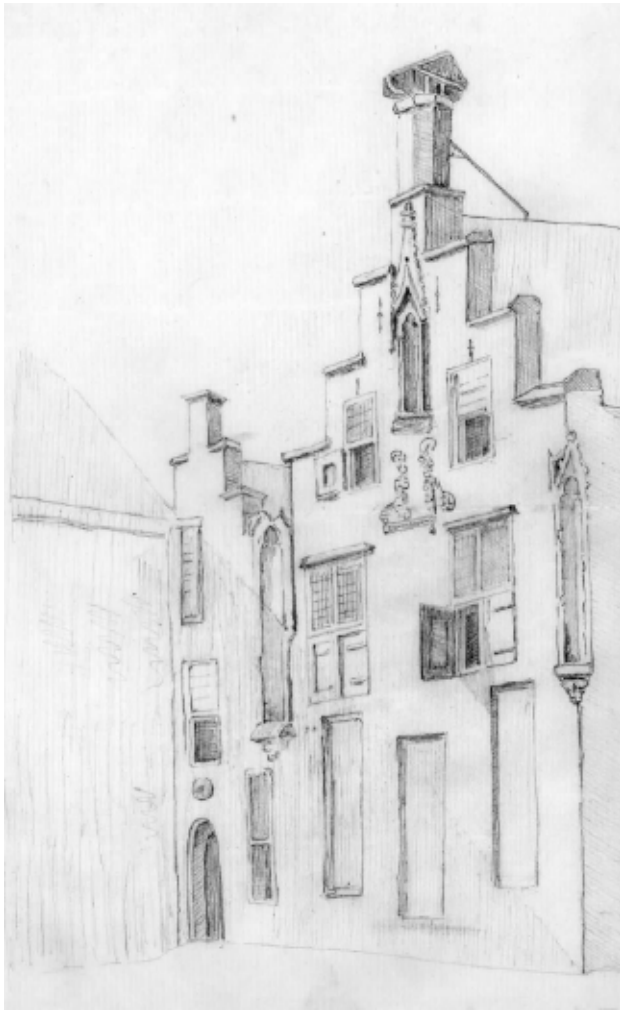

Gemeente Utrecht

Een verdwenen claustraal huis

DP031: Een archeologische begeleiding en bouwhistorisch onderzoek bij het vernieuwen van een gasleiding op het Domplein te Utrecht
Basisrapportage Archeologie 130

Basisrapportage Archeologie 130

Een verdwenen claustraal huis

DP031: Een archeologische begeleiding en bouwhistorisch onderzoek bij het vernieuwen van een gasleiding op het Domplein te Utrecht

Robert Hoegen en Frans Kipp

Erfgoed gemeente Utrecht
Korte Minrebroederstraat 2
3512 GG Utrecht

Maart 2017

Met een bijdrage van:

René de Kam

Administratieve gegevens van het project

Projectcode en -naam:

DP012, Domplein noord (nieuwe projectcode DP031)

Locatie:

Gemeente Utrecht, Domplein

Onderzoeksmeldingsnummers:

2682050100

Landelijke centrumcoördinaat

136770, 455887

136871, 455925

Opdrachtgever:

Stedin

Nijverheidsweg 15, 3534 AM Utrecht

Postbus 49, 3000 AA Rotterdam

Contact: J. Selten

Uitvoerder:

Erfgoed gemeente Utrecht

Korte Minrebroederstraat 2

3512 GG Utrecht

Coördinator vanuit de gemeente:

H.L. Wynia

Bevoegd gezag:

M.J.C.A. Schreurs (RCE, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dagelijkse leiding opgraving:

R.D. Hoegen

Uitvoering project:

Vorbereiding veldwerk: mei 2015

Uitvoering veldwerk: 1 juni tot en met 19 juni 2015

Evaluatie resultaten veldwerk: n.v.t.

Uitwerking resultaten: 29 september 2016

Beheer en plaats van documentatie:

Erfgoed gemeente Utrecht

Korte Minrebroederstraat 2

3512 GG Utrecht

telefoon 030 286 0000

ISBN:

978-94-92694-10-2

Goedkeuring senior KNA-archeoloog:

R.D. Hoegen
29 oktober 2017

Afbeeldingen omslag:

Links: Het claustrale huis Achter de Dom 2-4 door Springer, 1836.
Rechts: De castellummuur in de Voetiusstraat tijdens het onderzoek in 1975.

Inhoudsopgave

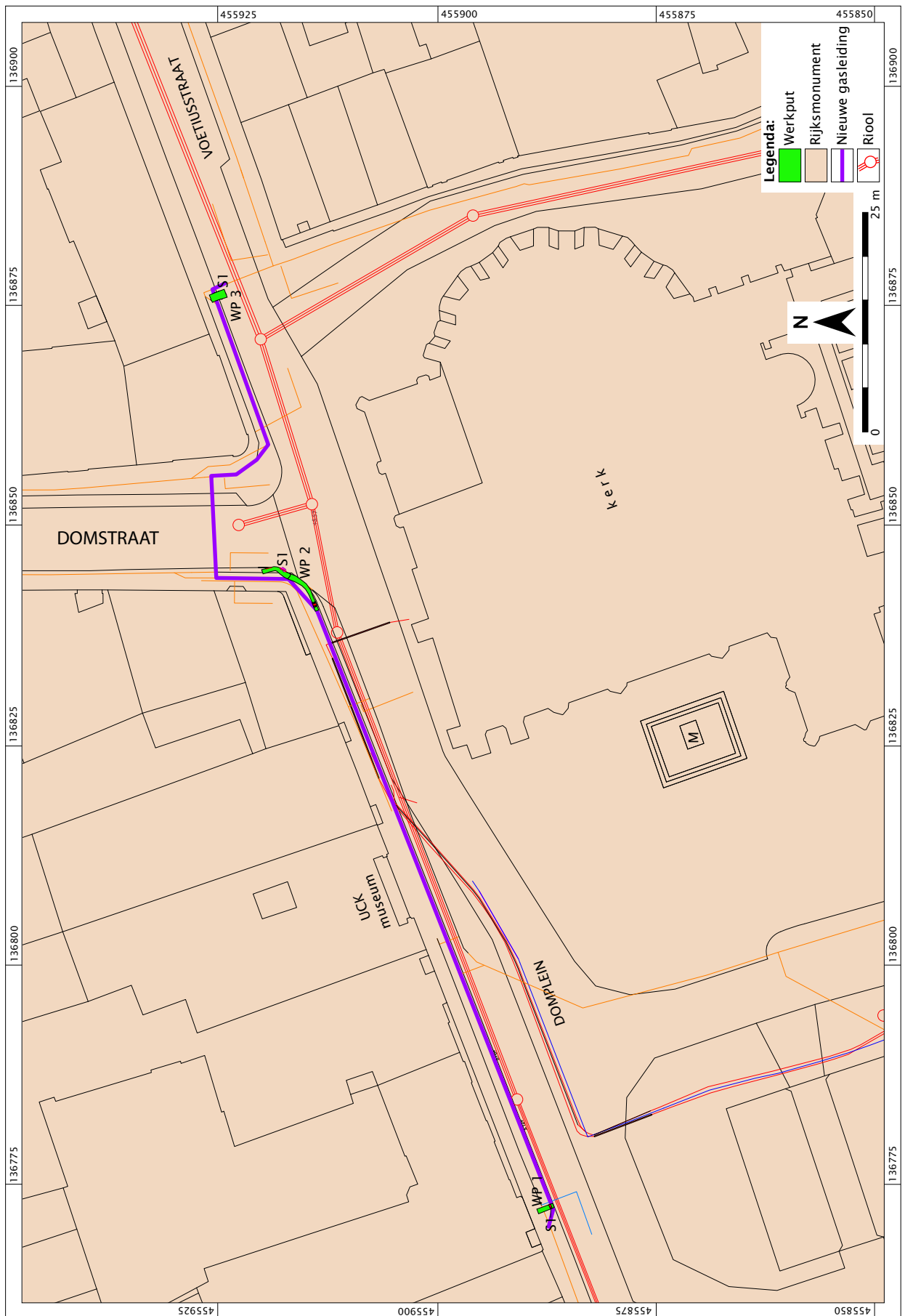
Samenvatting	5
<hr/>	
1 Inleiding	7
<hr/>	
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	7
1.2 Historische en landschappelijke context	7
1.3 Archeologisch vooronderzoek	12
1.4 Archeologische verwachting	17
1.5 Doel van het onderzoek	17
1.6 Onderzoeksvragen	17
1.7 Methode	18
2 Resultaten	19
<hr/>	
2.1 Archeologische sporen en structuren	19
2.2 Materiaal	22
3 Bouwhistorisch onderzoek	23
<i>Frans Kipp</i>	
<hr/>	
4 Conclusie	31
<hr/>	
Noten	33
<hr/>	
Literatuur	35
<hr/>	
Bijlagen	36
<hr/>	
Bijlage 1: Werkput 1	36
Bijlage 2: Werkput 2	37
Bijlage 3: Werkput 3	38
Bijlage 4: Aardewerk	39
Bijlage 5: Dierlijk bot	39
Bijlage 6: Sporenlijst	39
Colofon	40
<hr/>	

Samenvatting

De gasleiding op het Domplein voldeed niet meer aan de veiligheidseisen die gesteld werden voor een veilige doortocht van de Tour de France in juli 2015. Het te vervangen deel lag aan de noordzijde van het Domplein, de Domstraat en de Voetiusstraat. Aangezien deze straten deels in een archeologisch Rijksmonument liggen, diende er een vergunning te worden aangevraagd bij het bevoegd gezag, in dit geval de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

Een van de voorwaarden voor de vergunning was dat binnen het aan te leggen tracé geen archeologische resten verstoord zouden worden en dat het werk archeologisch begeleid moest worden. Het bouwhistorische en archeologische onderzoek van drie kleine locaties heeft veel informatie opgeleverd over de oude rooilijnen op het Domplein noord en in de Domstraat en de Voetiusstraat en over het verdwenen claustrale huis van het Domkapittel, Achter de Dom 2-4.

Afb. 1.1 Overzicht van de nieuwe gasleiding op het Domplein noord, in de Domstraat en de Voetiusstraat, inclusief de gedocumenteerde werkputten en het riool van 1975.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

Van maandag 1 juni tot en met 19 juni 2015 heeft een archeologische begeleiding plaatsgevonden op het Domplein in Utrecht. Het onderzoek is uitgevoerd door archeologen van Erfgoed, gemeente Utrecht, in opdracht van Stedin. Aanleiding voor dit onderzoek betrof de revisie van een gasleiding aan de noordzijde van het Domplein, Domstraat en in de Voetiusstraat (afb. 1.1). De gasleiding op het Domplein voldeed niet meer aan de veiligheidseisen voor de in juli geplande Tour de France. Aangezien de leidingen in een archeologisch rijksmonument liggen, diende er een vergunning te worden aangevraagd bij het bevoegd gezag, in dit geval de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Onderdeel van de voorwaarden voor de vergunning was dat binnen het aan te leggen tracé geen archeologische resten verstoord zouden worden. In overleg met het bevoegd gezag en Stedin is voor aanvang van het onderzoek op basis van bekende verstoringen het tracé voor de gasleiding vastgesteld. Vervolgens is er een Programma van Eisen voor een archeologische begeleiding opgesteld waarin de voorwaarden voor de vergunning en het vastgestelde tracé waren opgenomen.¹

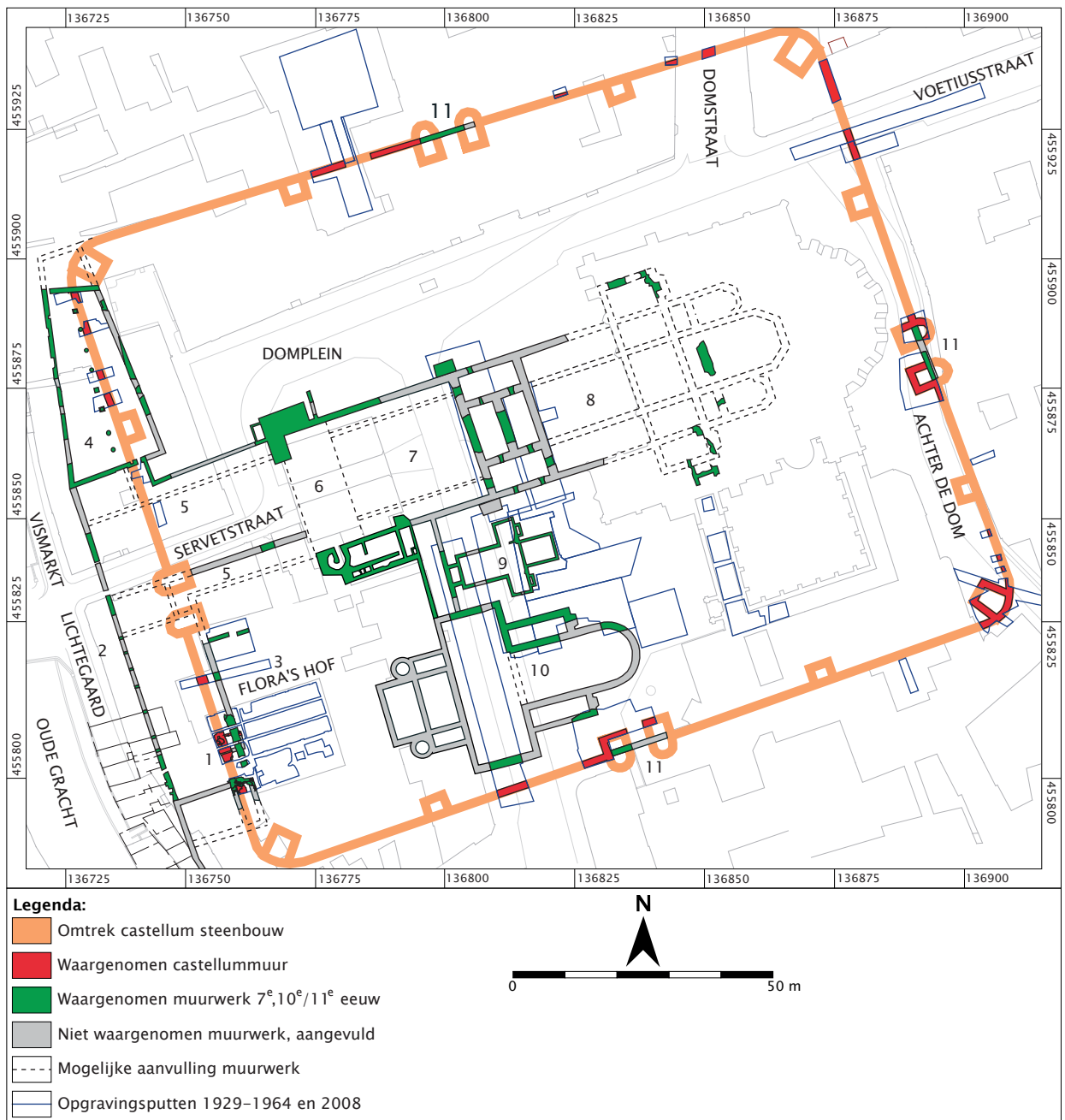
1.2 Historische en landschappelijke context

Historische context

Op en rondom het huidige Domplein stond in de Romeinse tijd een hulptroepenfort (castellum), dat deel uitmaakte van de limes, de door een weg verbonden militaire versterkingen langs de Rijn die van ca. 41 tot 270 na Chr. de noordgrens van het Romeinse Rijk markeerden (afb. 1.2).² Dit castellum was aan de binnenbocht van een meander van de Rijn op de oeverwal gebouwd. Binnen de muren van het in de late derde eeuw door de Romeinen verlaten castellum, ontstond in de vroege middeleeuwen de zogenaamde bisschoppelijke burcht: de Angelsaksische missionaris Willibrord vestigde zich hier in 695 als aartsbisschop van de Friezen en herstelde er een door de Frankische koning Dagobert rond 630 gesticht en door de Friezen verwoest kerkje en stichtte tevens een nieuwe kerk gewijd aan St. Salvator. Het herstelde kerkje van Dagobert was oorspronkelijk mogelijk aan St. Thomas gewijd, maar Willibrord wijdde het aan St. Maarten,

de patroonheilige van de Frankische vorsten. In de St. Maartenkerk werd uiteindelijk de bisschopszetel gevestigd. In de negende eeuw werd als gevolg van invallen van de Noormannen de bisschopszetel tijdelijk verplaatst naar St. Odiliënberg en later naar Deventer.

Rond 925 keerde bisschop Balderik terug naar Utrecht en herstelde de verwoeste kerken en muren van de burcht.³ De betekenis van de bisschoppelijke nederzetting groeide vanaf de tiende eeuw sterk doordat de bisschoppen door de vorsten van het Heilige Roomse Rijk in het rijksbestuur werden ingeschakeld en begiftigd werden met omvangrijke goederencomplexen en overheidsrechten. In deze periode werd Utrecht de hoofdplaats van een bisschoppelijk vorstendom en verrezen er naast de kerken een bisschoppelijke en een keizerlijke palts of paleis binnen de muren van de burcht. Rond het midden van de elfde eeuw lieten keizer Hendrik III en bisschop Bernold vier kerken rondom de Domkerk bouwen (aanvankelijk drie, kort daarna aangevuld met de Mariakerk als vierde). Deze kerken vormden een kruis van kerken rondom het hart van de in 1039 in Utrecht overleden keizer Koenraad II, die begraven was onder het altaar van de Dom. Een dergelijk kerkenkruis is een bijzonder fenomeen dat elders in het Heilige Roomse Rijk ook voorkomt.⁴ De architectuur en opzet van kerken, kloosters en paltsen en van bisschoppelijke steden als Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw passen in een traditie die het gevolg was van de band tussen wereldlijk en geestelijk gezag in het Heilige Roomse Rijk in deze periode. In de twaalfde eeuw was het na de investituurstrijd met deze band gedaan en werd de architectonische toon gezet door de Franse gotische stijl waarin de huidige Dom is opgetrokken. Vanaf 1254 wordt de romaanse Dom stukje bij beetje vervangen door de gotische Dom. In 1525 zijn de bouwwerkzaamheden aan kerk en toren afgerond. In 1587, dus kort na de Reformatie, werd de naastgelegen St. Salvatorkerk afgebroken. Tijdens de zeer zware storm van 1 augustus 1674 stortte het schip van de Dom in. In de jaren daarna werd veel van het van het puin verkocht om het dichtzetten van het overgebleven deel van de kerk te kunnen financieren. De overgebleven, vrij kale ruïne werd in 1826 samen met de Heilig Kruiskapel gesloopt, waardoor aan het begin van de negentiende eeuw het huidige plein zijn huidige vorm kreeg.

Afb. 1.2 Overzicht van op het Domplein aangetroffen muurwerk uit de tiende/elfde eeuw met de omtrek van de tufstenen weermuur van het castellum. 1: locatie van het bisschoppelijk paleis; 2: westelijke burchtmuur in de werkelders; 3: Van Giffen 1936: sleuf VIII in Flora's Hof; 4: keizerlijk paleis 'Lofen'; 5: galerijen van de paleizen naar de Dom; 6: poortgebouw tot de romaanse Dom; 7: atrium; 8: romaanse Dom; 9: Heilig-Kruiskapel; 10: Salvator- of Oudmunsterkerk; 11: middeleeuwse dichtzettingen van de Romeinse poortgebouwen (mogelijk al uit de zevende eeuw).

*Historisch grondgebruik van het onderzoeksterrein
(René de Kam)*

Het onderzoeksgebied kent een lang historisch gebruik. In de jaren '40 van de eerste eeuw kwam het vrijwel geheel binnen de omwalling van het toen gebouwde fort Traiectum te liggen. Over de precieze bebouwing van dit deel van het fort in de Romeinse periode is echter weinig bekend. Dat geldt ook voor de Merovingische periode toen het voormalige Romeinse fort, gezien de vondst van de vijfde-eeuwse graven op het Pieterskerkhof in 1981, mogelijk bewoond werd door een Frankische elitegroep. Met de komst van de zendeling Willibrord in 695 werd het onderzoeksterrein onderdeel van een geestelijk centrum dat in de loop der tijd zou uitgroeien tot een bisschoppelijke burcht. Ook van deze periode is van specifieke bebouwing ter hoogte van het onderzoeksterrein niets bekend. Nadat de toenmalige bisschop Hunger met zijn gevolg in 857 uit Utrecht vluchtte voor de Noormannen, keerde bisschop Balderik in 925 weer terug naar het vroegere castellum. Hij liet de schade aan de kerken, andere gebouwen en de omringende muren herstellen en voerde enkele organisatorische vernieuwingen door die op den duur grote consequenties voor de inrichting van het oude fort zouden hebben. Zo deelde hij de Utrechtse geestelijken op in twee verschillende groepen: die van de Dom en die van St. Salvator of Oudmunster. Deze verdeling zou tijdens bisschop Bernold omstreeks 1050 leiden tot de oprichting van twee aparte kapittels: die van de Dom en die van Oudmunster, elk met een eigen goederenbezit en kapittelterrein binnen het oude castellum.⁵ Naast deze twee zogeheten immuniteiten werd er mogelijk kort daarvoor al ruimte gemaakt voor de bouw van een bisschoppelijk en een keizerlijk paleis. Deze paleizen waren waarschijnlijk in een opzet samen met de nieuwe kathedraal van bisschop

Adelbold ontworpen, waarvan de bouw in 1015 begon. Na het overlijden van Adelbold in 1026 werd de bouw van de paleizen in de jaren '30, verder uitgevoerd door bisschop Bernold. Om voldoende ruimte te hebben, werd het oude castellum aan de westzijde uitgebreid.⁶ Niet lang daarna werd het castellum ook aan de andere drie zijden uitgebreid om zo voldoende ruimte te hebben voor de bouw van verschillende claustrale huizen, waar de geestelijke (kanunniken) van de kapittels woonden.⁷ In deze periode zullen op het onderzoeksterrein enkele claustrale percelen van de Dom zijn aangelegd, dat het noordelijk deel van het oude fort kreeg toegewezen. Na de opheffing van het keizerlijk paleis Lofen in de jaren na 1254, werd het daarbij behorende terrein waarschijnlijk verdeeld onder zowel het kapittel van de Dom als dat van Oudmunster. Daardoor kreeg het laatst genoemde kapittel ook huizen en percelen te noorden van de Dom.⁸

Omstreeks 1300 maakte het onderzoeksterrein dan ook deel uit van een gebied dat vrijwel volledig in gebruik was met claustrale percelen van zowel de Dom als Oudmunster. Ook was er de zogeheten Bisschopsweg te vinden, die liep van de westzijde van de Domtoren naar de tegenwoordige Domstraat (afb. 1.3). Iets meer naar het oosten, tegen het schip van de romaanse Dom, stond rond 1300 de bouwloods van de Domfabriek waar de natuursteen op maat werd gehakt die nodig was voor de bouw van de gotische Dom, waarvan de eerste steen in 1254 werd gelegd.⁹ Daar vlakbij werden omstreeks 1350 ook de eerste klokken van de Domtoren (bouw 1321-1382) gegoten, zo bleek uit onderzoek in 2014 (afb. 1.4).¹⁰

In 1399 werd na een perceelruil tussen het Domkapittel en Oudmunster een deel van de bebouwing net ten noorden van de Domtoren gesloopt. Het ging daarbij om een

Afb. 1.3 Overzicht van de romaanse Dom rond 1200 na Chr. vanuit het noorden richting het zuiden, met bebouwing rond de Kerk. 3D-reconstructie door Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht.

Afb. 1.4 Overzicht van de romaanse Dom omstreeks 1321, vanuit het noorden richting het zuiden, met op de voorgrond de claustrale percelen en de oude tuinmuren, de Bisschopsweg, de bouwloods, het huis van de Dom en het huis van Oudmunster. 3D-reconstructie door Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht.

huis van de Dom en een net ten oosten daarvan staande huis van Oudmunster (afb. 1.4). Bij de ruil werd bepaald dat het Domkapittel het desbetreffende gebied 'nimmermeer betymmeren zellen noch betymmeren zellen laten'.¹¹ Daarmee ontstond direct ten noorden van de Domtoren grofweg de huidige situatie. Ten oosten daarvan werd in de vijftiende en zestiende eeuw het schip met zijkapellen en het noordtransept gebouwd van de gotische Dom. De eerdergenoemde bouwloods werd omstreeks 1480 verplaatst naar de westmuur van het net afgebouwde transept, zodat het romaanse schip gesloopt kon worden.

Tijdens de grote storm van 1674 stortte weliswaar het schip van de Dom in, maar het had weinig gevolgen voor het gebruik en de indeling van het onderzoeksterrein. Hooguit werd het er wat drukker omdat de hoofdingang van de Domkerk aan de noordzijde van het transept kwam te liggen. Maar de zo goed mogelijk opgeruimde schipruïne – de bouwmaterialen werden zoveel mogelijk verkocht om voldoende geld te hebben voor het dichtzetten van het overgebleven deel van de kerk – werd geheel dichtgezet en afgesloten voor publiek.¹²

In 1823 kwam de Domkerk inclusief schipruïne en enkele omliggende gebouwen in eigendom van de Hervormde gemeente. Drie jaar later zou de schipruïne aan de

gemeente Utrecht worden verkocht. Die werd vervolgens door de stad afgebroken om er een nieuw plein te kunnen aanleggen.¹³ Daarvoor moest het gebied wel 'lijkvrij' door de Hervormde gemeente worden overgedragen. Dat was een klus die veel langer duurde dan verwacht, waardoor de uiteindelijke overdracht een paar maanden moest worden uitgesteld. In 1827 kon het nieuwe plein in gebruik worden genomen. Maar door de sterke wind die veelvuldig tussen toren en kerk waaide, werd de groentemarkt al binnen een jaar verplaatst naar de Mariaplaats.

De volgende grote veranderingen volgden aan het begin van de twintigste eeuw toen enkele straten werden verbreed. Vanaf 1901 gold dat voor de Domstraat en in 1907 ook voor de Voetiussteeg, toen de huizen aan de noordzijde werden gesloopt. Het jaar daarop reed de elektrische tram (lijn 2) onder de Domtoren door om vervolgens over het Oudmunsterkerkhof (vanaf 1912 Domplein geheten) en de Domstraat zijn weg te vervolgen. Ook in de jaren '30 vonden er nog verbredingen plaats.

Landschappelijke context

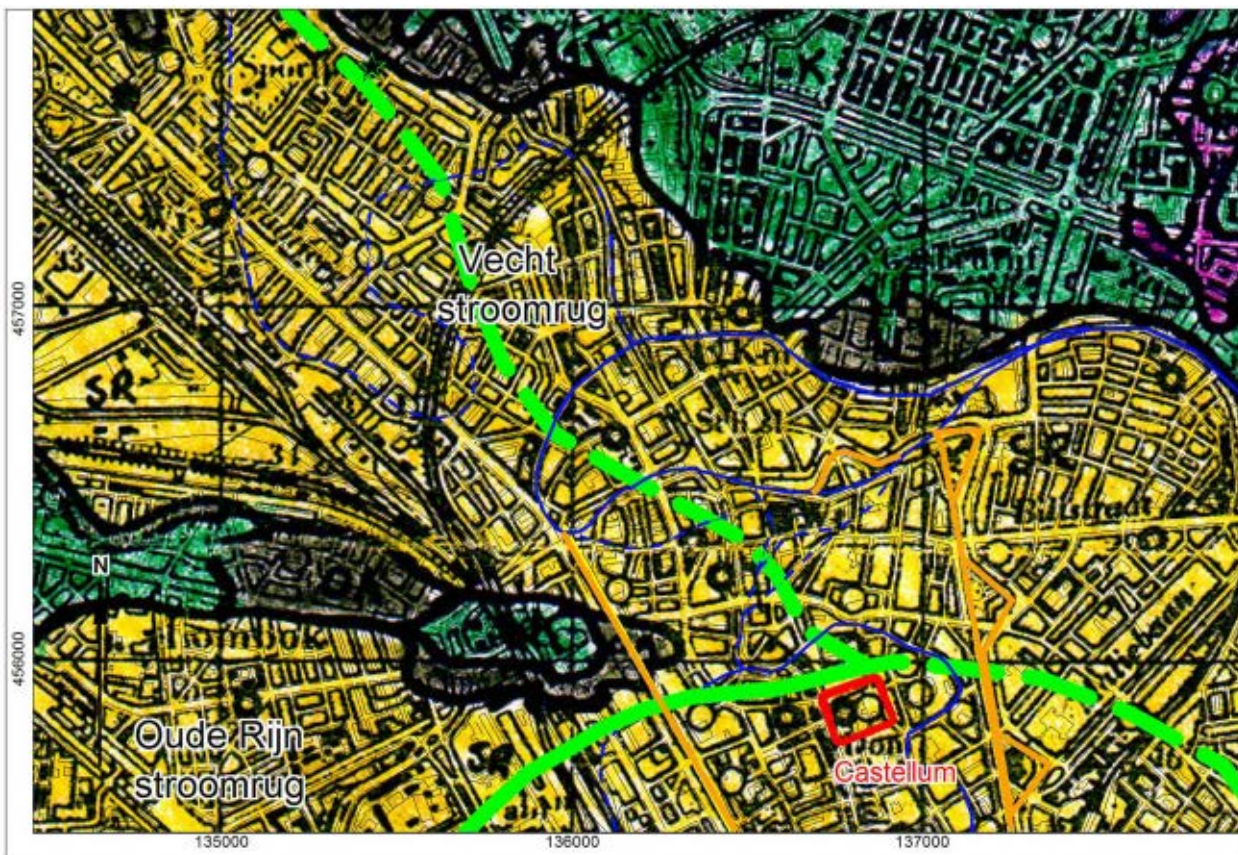
Het Domplein ligt op het punt waar de Rijn en de Vecht splitsten (afb. 1.5). De ondergrond van het onderzoeksgebied bestaat dan ook uit fluviaatiele afzettingen van deze

meanderende rivieren. Gedurende periodes van hoogwater trad de rivier regelmatig buiten haar oevers en veroorzaakte overstromingen, waardoor ook buiten de bedding sedimentatie optrad. Hierdoor ontwikkelde zich een kalkrijke, uit zand en zandige en siltige klei bestaande oeverwal. Deze oeverwal hoogde zich bij herhalende overstromingen steeds verder op en vormde daardoor een langgerekte rug in het landschap. Het fijnere sediment werd verder van de rivier, in het komgebied, afgezet. Zo ontstonden in de komgebieden matig zware en zware kleigronden.

De stroomruggen van de Oude Rijn en de Vecht maakten deel uit van het Utrechtse stroomstelsel. Het stelsel liep via Wijk bij Duurstede naar Utrecht en Woerden richting de monding in zee bij Katwijk. In Utrecht takte de Vecht af van de Oude Rijn richting het noorden. Het stelsel was gedurende duizenden jaren één van de belangrijkste Rijnarmen in Nederland. Het stelsel is ca. 4300 jaar voor Chr. (vroeg-neolithicum; rond 5500 BP) actief geworden. De Vecht-Angstel afsplitsing is in de late bronstijd, tussen 1130 en 920 voor Chr., ontstaan.

Aan het einde van de tweede of in het begin van de derde eeuw is het castellum op het Domplein grondig vernieuwd

en in oppervlakte richting het noorden uitgebreid. Aan de noordzijde is de muur ten opzichte van de voorgaande hout-aarde-wal ca. 37 m naar het noorden opgeschoven. Dit betekent dat de rivierbedding waarschijnlijk over een vergelijkbare afstand is opgeschoven in noordelijke richting. De rivierbedding was vermoedelijk ca. 80–150 m breed en 4–6 m diep. De Oude Rijn bleef tot in de vijfde eeuw nagenoeg op dezelfde plaats liggen. Rond 500 na Chr. sneed de Oude Rijn echter een aantal rivierbochten af tijdens een periode van sterk verhoogde rivierafvoer. Daarna volgde wederom een lange periode waarin de rivierbedding niet of nauwelijks verschoof. Deze bedding begon pas aan het begin van de negende eeuw te migreren en vormde daarbij scherpe meanders. In de tiende eeuw ving de verlanding van de diepste delen van deze rivierbedding aan. In 1122 na Chr. kwam definitief een einde aan de activiteit van de Rijn, toen deze stroomopwaarts bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd. De ondiepere delen verlanden pas in de twaalfde eeuw. De afdamming was overigens slechts de bezegeling van een reeds in gang gezet natuurlijk proces, zoals Vink en Berendsen al veronderstelden.¹⁴

Afb. 1.5 De ligging van de uiteindelijke middeleeuwse restgeulen van de Oude Rijn en de Vecht.¹⁵

1.3 Archeologisch vooronderzoek

Inleiding

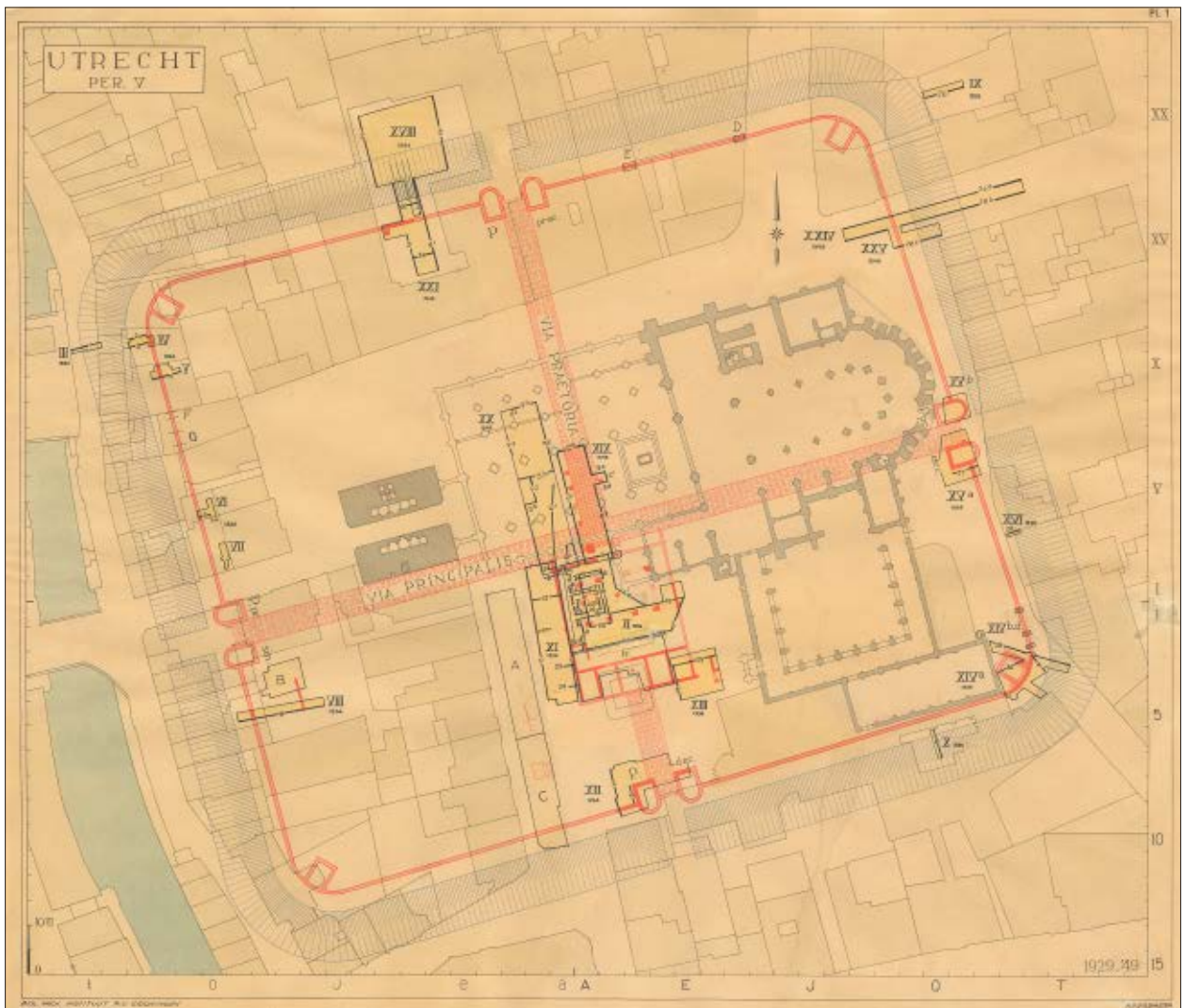
Het vooronderzoek beperkt zich in deze rapportage tot het noordelijk deel van het Domplein, de Domstraat en Voetiusstraat. De eerder uitgevoerde archeologische onderzoeken in het noordelijk deel van het Domplein en de Voetiusstraat zijn voornamelijk uitgevoerd ter hoogte van de muren van het castellum door Van Giffen in 1949. Hierbij gaat het om de werkputten XXI en XVIII op de binnenplaats van Domplein 4, nu het Utrechts Centrum voor de Kunsten (UCK) en in de Voetiusstraat werkputten XXIV en XXV (afb. 1.6).¹⁶ De overige onderzoeken bestonden voornamelijk uit begeleidingen en waarnemingen bij rioolrevisies, zoals het onderzoek aan het Domplein noord, in de Domstraat (voorheen Domsteeg en Sint-Maartenssteeg) en Voetiusstraat (vroeger Ezelsteeg en Sint Pietersteeg) en Achter de Dom in 1975.

De Domstraat/Domsteeg

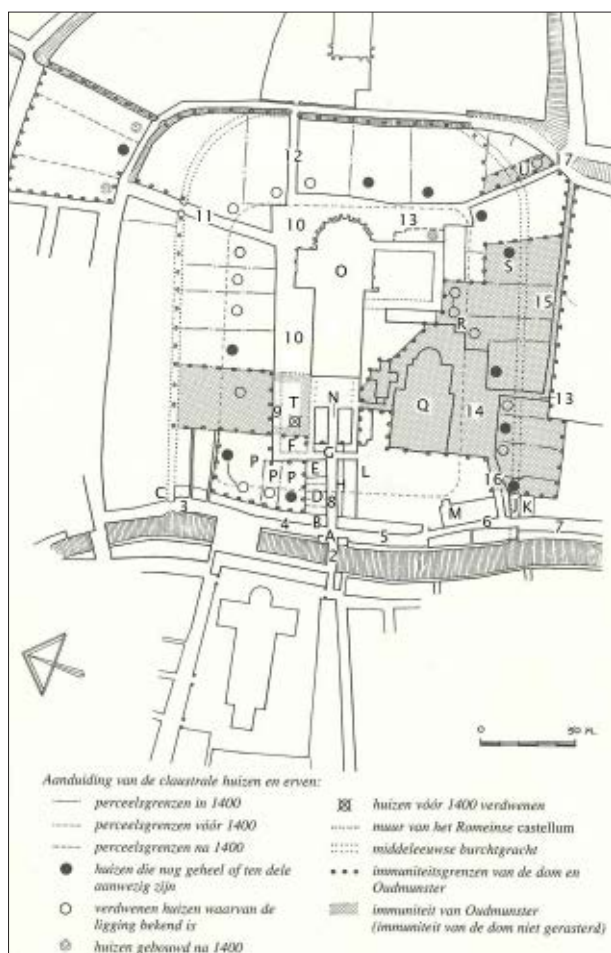
In 1980 werden in de Domstraat tijdens de revisie van het riool op de hoek van het Oudkerkhof en de Domstraat middeleeuwse funderingen en (water)kelders van huizen

doorsneden en in het zuiden de noordelijke castellummuur.¹⁷ In het midden van de Domstraat ter hoogte van de overgang van huisnummer 5 en 7 werd ook een deel van de kleivulling van de middeleeuwse burchtgracht waargenomen met restanten van een brug in het oostprofiel. De burchtgracht vormde tevens de immunitetsgrens van de kapittels van de Dom en Oudmunster (afb. 1.7).¹⁸

De voorloper van de Domstraat, de Domsteeg, was al voor 1338 aangelegd, na een grondruil van het kapittel van de Dom en de stad, met als doel het verkeer in de stad te verbeteren.¹⁹ Dit betrof vermoedelijk een al sinds de elfde eeuw bestaande processieroute tussen de Dom en de Janskerk. De verbreding van de Domsteeg vond pas veel later plaats en werd in twee fasen uitgevoerd. In 1776 werd op initiatief van de toenmalige eigenaar van Domstraat 4 voorlopig alleen het zuidelijk deel verbreed omdat het hoekhuis nr. 51 aan het Oudkerkhof niet aangekocht kon worden (de rode lijn op afb. 1.8).²⁰ Pas in 1901 kon ook het hoekhuis worden gekocht en werd een nieuwe rooilijn getrokken van de hoek Domstraat tot en met de hoek Oudkerkhof, waarbij de straat nog aanzienlijk meer werd verbreed.²¹ Op basis van de aangetroffen

Afb. 1.6 Overzicht van de opgravingsputten op het Domplein van Van Giffen.

Afb. 1.7 Reconstructie van de immuniteiten van Dom en Oudmunster met de bijbehorende claustrale huizen en erven rond 1400, tekening door A.F.E. Kipp in De Bruijn 1994.

- 1 Westelijke burchtgracht (thans Oudegracht)
- 2 Borchbrug (thans Maartensbrug)
- 3 Vismarkt
- 4 Zoutmarkt (thans het zuidelijke deel van de Vismarkt)
- 5 Onder de Riemsnijders (thans Lichte Gaard)
- 6 Op de Toren (thans Donkere Gaard)
- 7 Gaard (thans Oudegracht)
- 8 Borchstraat (thans Servetstraat)
- 9 Bisschopsweg (thans noordwestelijk deel van het Domplein)
- 10 Domkerk (thans het noordelijke deel van het Domplein en het noordelijke deel van Achter de Dom)
- 11 Sint-Maartenssteeg (thans Domstraat)
- 12 Sint-Pieterssteeg (thans Voetiusstraat)
- 13 Domtrans (thans het zuidelijke deel van Achter de Dom)
- 14 Oudmunsterkerkhof (thans het zuidelijke deel van het Domplein)
- 15 Oudmunstertrans (thans de Trans en het noordelijke eind van de Korte Nieuwstraat)
- 16 Oudmunstertrans (thans Wed)
- 17 Dam (thans Pausdam)
- A Huizen van het domkapittel op de Borchbrug
- B Heilige-Geesthuis (Vismarkt 23)
- C Huis de Hond (Vismarkt 6-7)
- D Bisschoppelijk gruihuis (Servetstraat 2-10)
- E Huis van het domkapittel van Arend Hoett (Servetstraat 12)
- F Huis van het domkapittel van Peter de Snijder (in 1399 geruimd)
- G Kameren van het domkapittel onder de domtoren (geruimd)
- H Kraamsteden (geruimd)
- I Huizen van Oudmunster Op de Toren (thans Donkere Gaard oneven)
- J Huis Wuwer van Jan Dole (thans Oudegracht 166)
- K Huis Middelburg van Jan Dole (thans Oudegracht 168-170)
- L Bisschopshof
- M Bisschopstoren (?)
- N Dom- of Sint-Maartenstoren
- O Dom- of Sint-Maartenskerk
- P De Vier Steenhuizen van de dom (vroegge keizerspaltz) (thans Domplein 10-17)
- Q Sint-Salvator- of Oudmunsterkerk
- R Claustraal perceel, gesplitst door proost Wouter (later weer samengevoegd tot één huis) (thans Academieggebouw, Domplein 29)
- S Nieuw claustraal perceel na samenvoeging van R
- T In 1399 geruimd claustraal perceel van Oudmunster
- U in 1399 door Oudmunster verkregen claustraal perceel (Pausdam 3, Achter de Dom 26-30)

muur op het Domplein noord in 1926 (afb. 1.8 en paragraaf Domplein noord) en de gevel van het hoekhuis aan het Oudkerkhof kon de oude dertiende-eeuwse rooilijn worden gereconstrueerd.²² In de tijd dat de Domsteeg nog Sint-Maartenssteeg werd genoemd, was de steeg mogelijk nog smaller (afb. 1.7, reconstructie De Bruijn en Kipp).

De Voetiusstraat

De Voetiusstraat was al in 1907 verbreed, waarbij de huizen aan de noordzijde van de Voetiusstraat werden gesloopt (afb. 1.9). Dit maakte het mogelijk voor Van Giffen om hier in 1949 een aantal sleuven aan te leggen (werkput XXIV en XXV). Bij dit onderzoek is vastgesteld dat het stenen castellum groter was dan diens houten voorgangers: de tufstenen weermuur bleek aan de noordzijde ca. 37 m noordelijker te liggen dan de wal van het hout-aarde-castellum. Verder werden bij dit onderzoek verschillende tufstenen en bakstenen muren aangetroffen van een claustraal huis van het kapittel van de Dom. Het claustrale huis Achter de Dom 2-4 lag circa 8 m naar voren ten opzichten van de rooilijn van de huizen Achter de Dom. Hierbij was voor de westgevel van het huis gebruik gemaakt van de castellummuur.²³ De bovenste bewaarde laag van de castellummuur, die eveneens uit tufsteenblokken bestaat, is onregelmatiger van samenstelling en is post-Romeins. De bovenste laag tufsteenblokken is onderdeel van de vroegmiddeleeuwse

Afb. 1.8 Sloopplan voor de Domstraat en de Korte Jansstraat in verband met de verbreding in 1901, met projectie van de in 1926 opgegraven muur en de oude rooilijnen (rood en blauw). Bron: Het Utrechts Archief 4282-126-422b.

herstelwerkzaamheden van de castellummuur of van het claustrale huis Achter de Dom 2-4. Bij een verbouwing van het naastgelegen claustrale hoekhuis uit 1879 Domstraat 8 werd in 1982 een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd.²⁴ De middeleeuwse achtermuur van dat huis bleek tot 1 meter boven de vloer uit massief tufsteen te bestaan en oorspronkelijk bij (het zijhuis van) het genoemde claustrale huis Achter de Dom 2-4 te hebben behoord. Deze achtermuur ligt in het verlengde van de in 1949 door Van Giffen aangetroffen muur en stond eveneens op de castellummuur. Vermoedelijk is aanvankelijk de castellummuur zelf tot op zekere hoogte gebruikt voor de westgevel van het huis, gezien het bewaard gebleven tufstenen deel van de muur in Domstraat 8.

Op basis van het bouwhistorisch onderzoek en de bewaard gebleven restanten kan geconcludeerd worden dat het huis Achter de Dom 2 kort na het midden van de elfde eeuw is gebouwd of mogelijk net in de twaalfde eeuw. In ieder geval pas nadat het immuniteitsterrein rond 1050 tot buiten de castellummuur was uitgebreid. Vervolgens hebben er verschillende verbouwingen plaatsgevonden. Bij het metselen van de muren werd ook in het begin van de dertiende eeuw gebruik gemaakt van een soort kistwerkconstructie, waarbij de buitenzijde netjes werd gemetseld en het binnenwerk bestond uit baksteen en tufsteenbrokken met mortel. Om het huis er toch statig te laten uitzien, werden de reuzenmoppen aan de buitenzijde bekleed met tufsteenblokken.²⁵ Het huis werd omstreeks 1864 verbouwd waarbij de gevel verloren ging maar de oorspronkelijke indeling behouden bleef. Dit

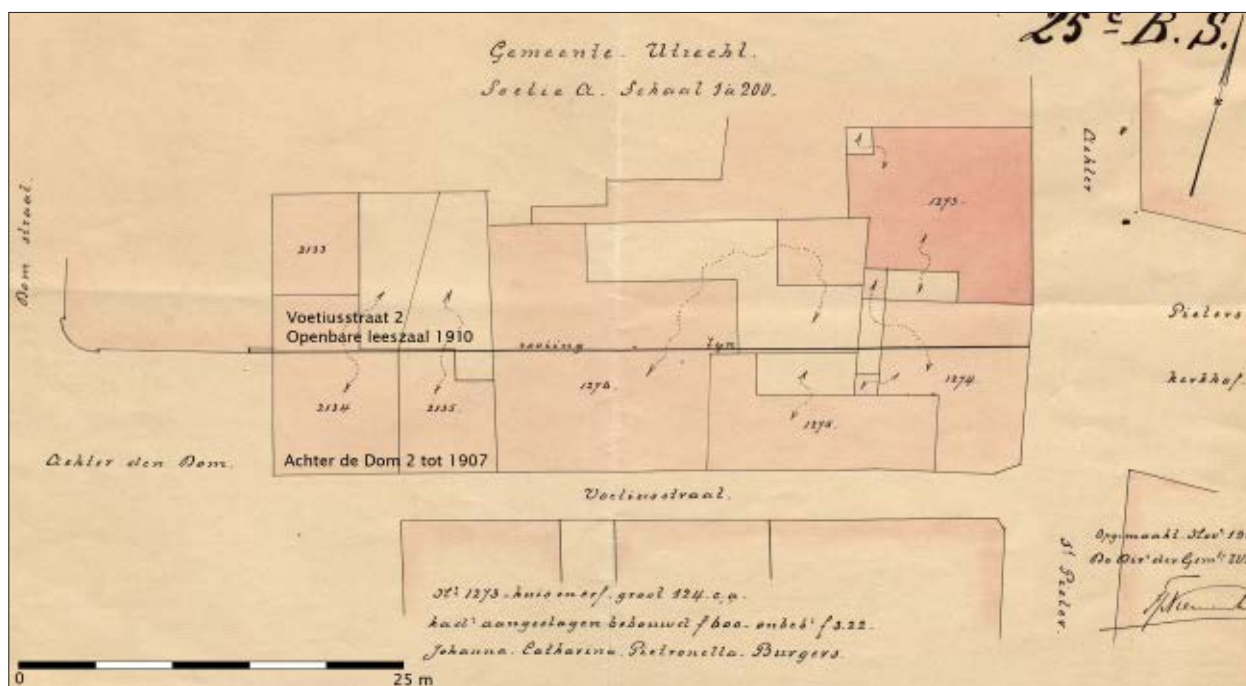
valt op te maken uit oude foto's waarop de positie van de ramen en de hoogte van de verdieping zijn af te leiden. Bekend is dat het oude huis een trapgevel had die geheel of gedeeltelijk met tufsteen bekleed was. Tussen twee grote kloosterkozijnen op de zolderverdieping zat een gebeeldhouwde nis met baldakijn voor een heiligenbeeld, terwijl pinakels de hoeken en de top accentueerden (afb. 1.10).

Domplein noordzijde

In 1975 werd het riool aan het Domplein noord, in de Voetsiusstraat en in Achter de Dom vervangen, waarbij een groot aantal waarnemingen van funderingen van middeleeuwse huizen en delen van de castellummuur werden gedocumenteerd. In de Voetsiusstraat en de Domstraat is het riool zelfs dwars door de castellummuur aangelegd. (afb. 1.11 en afb. 3.7, profieltekening.)

In een minder diepe rioolsleuf langs de noordzijde van het Domplein werd in 1975 een oost-west lopend funderingsfragment op de hoek met de Domstraat aangetroffen. Op grond van het baksteenformaat (33x16/17x8,5 cm Vlaams verband) kan deze muur uit de dertiende eeuw stammen. Deze fundering was ook al in 1926 over een grotere lengte vastgelegd en opgetekend (afb. 1.12).

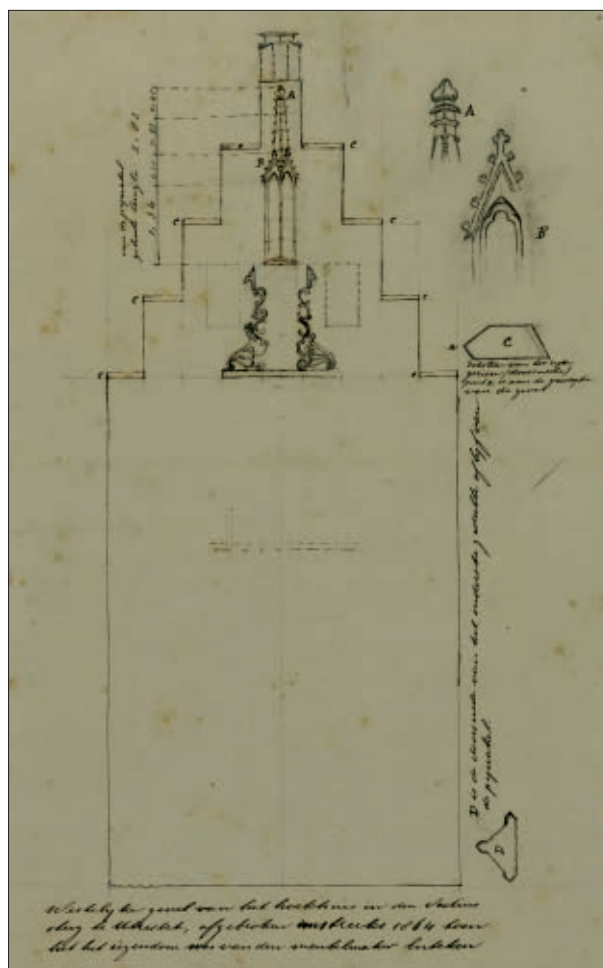
In het tracé aan de noordzijde van het Domplein werd destijds niet veel aangetroffen behalve een bakstenen waterput en een uitlaat van een riool.²⁶ Gezien de recente resultaten van onderzoek op het Domplein in verband

Afb. 1.9 De nieuwe rooilijn in de Voetiusstraat met de kavels Achter de Dom 2-4/Voetiusstraat 2 voor 1907 en de locatie van het kavel van de openbare leeszaal in 1910. Bron: Het Utrechts Archief.

Afb. 1.10a De westelijke trapgevel van het claustrale huis Achter de Dom 2-4. Tekening C. Springer uit 1836. Bron: Het Utrechts Archief.

Afb. 1.10b De westelijke trapgevel van het claustrale huis Achter de Dom 2-4. Opmetingstekening van J. VerLoren van Themaat, tijdens of vlak na de afbraak in 1864, met details van de pinakel bovenaan de topgevel en van de dekstenen van de traptreden. Bron: Het Utrechts Archief.

1.4 Archeologische verwachting

Bij de voorbereiding van het project is in eerste instantie een inventarisatie gemaakt van de aanwezige kabels en leidingen. Hierdoor kon een tracé worden vastgesteld waarbij de verwachting was dat met uitzondering van verstoorde middeleeuwse grondlagen, zoals insteekvullingen van middeleeuws muurwerk, in de kabelsleuf niet of nauwelijks archeologische resten zouden worden aangetroffen. De nieuwe gasleiding heeft een maximale aanlegdiepte van 91 cm en het uit te graven tracé is maximaal 1 m breed, maar is voor het merendeel veel smaller. Gezien de diepte van het uit te graven tracé was de verwachting dat er alleen verstoorde bodemlagen of scherp zand van het oude kabeltracé zou worden waargenomen. Ter hoogte van de gasleiding in het noorden van het Domplein ligt het maaiveld tussen de 5,50 en de 6,20 m+NAP. Op basis van verschillende reconstructies van de bebouwing op het plein en de gegevens van de opgravingen van Van Giffen in 1949 en DOMunder in 2013/14 op het Domplein is bekend op welke diepte archeologische resten uit verschillende periodes aanwezig kunnen zijn. Hieronder een overzicht van de dieptes van de verschillende archeologische lagen en funderingen:

circa 4,50 t/m + 5,60 m+NAP: resten uit late middeleeuwen en nieuwe tijd.

circa 4,50 t/m 3,20 m+NAP: resten romaanse funderingen

circa 3,20 t/m 2,20 m+NAP: resten uit de vroege middeleeuwen

circa 2,20 t/m 1,00 m+NAP: resten uit de Romeinse tijd.

Naar verwachting was het aantreffen van archeologische resten het grootst in de profielen of onderin de kabelsleuf. Verder was er een aantal risicolocaties waar gasleiding een aansluiting moest maken op een bestaande gasleiding en de leiding buiten de eerder uitgegraven kabeltracés zou komen te liggen. In die profielen of in het vlak van de kabelsleuf waren over het algemeen sporen te verwachten van oude rooilijnen, middeleeuwse grondlagen, ophogingslagen, muurwerk en puin van de sloop van middeleeuwse gebouwen. In de Voetiusstraat zou de gasleiding ook de Romeinse castellummuur kruisen en enkele funderingen van claustrale huizen. Aangezien de gasleiding hier de oude vervangt, was de kans klein dat deze muren in het zicht zouden komen.

1.5 Doel van het onderzoek

Het primaire doel van de archeologische begeleiding was om er op toe te zien dat de werkzaamheden conform de vergunningsvoorwaarden werden uitgevoerd. Hierbij diende er op toegezien te worden dat bij de aanleg van de gasbuis geen of minimale degradatie of schade zou optreden aan het archeologisch rijksmonument. Het tweede doel van de archeologische begeleiding was de

precieze locatie, van gebouwen en funderingen alsmede de opbouw, vorm en datering van archeologische sporen, stort en puinlagen vast te stellen. Hierbij werd eveneens gekeken naar een eventuele fasering van deze structuren.

1.6 Onderzoeksvragen

In het Programma van Eisen voor de archeologische begeleiding Domplein noord, Gasleiding Stedin van Ex-Situ Archeologie is naast de voorwaarden voor de uitvoering van het project ook een aantal onderzoeksvragen opgenomen.

Onderzoeksvragen:

- Zijn er archeologische resten in het nieuwe tracé aanwezig? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie ervan (horizontaal en verticaal)?
- Wat is de mate van de verstoring door recente activiteiten door bijvoorbeeld de aanleg van kabels en leidingen?
- Zijn er langs het UCK/ Muziekschool nog meer funderingen of aanwijzingen voor de/een oude rooilijn van het huis de Rode Poort of de huizen die ten westen en oosten hebben gestaan? Zo ja, waaruit bestaan deze aanwijzingen? Zo nee, hoe kan het ontbreken hiervan verklaard worden?
- Zijn er nog sporen van claustrale huizen, zoals funderingen van muren waterputten/-kelders of beerputten in de profielen of het vlak zichtbaar? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)? Zo nee, hoe kan het ontbreken hiervan verklaard worden?
- Ten noorden van de Dom liep een weg, voorheen genaamd de Bisschopsweg, een belangrijke processieroute die van de elfde t/m de vijftiende eeuw in gebruik was. Zijn er nog resten aanwezig van deze weg? Zo ja, hoe is deze weg opgebouwd en welke materialen zijn gebruikt?
- Ten noorden van de kerk zijn tot op heden geen aanwijzingen voor de aanwezigheid voor middeleeuwse graven. Liggen er ten noorden van de Dom middeleeuwse graven of grafkamers? Zo ja, wat is datering, fysieke kwaliteit (gaafheid en conserveringstoestand), begrenzing en diepte van deze graven? Hoe zijn deze graven, grafkamers/kelders gesitueerd/opgebouwd en welke materialen zijn er gebruikt?
- Bij het vooronderzoek is gebleken dat in de vulling van de door Van Giffen opgegraven putten zeer zeldzame vroegmiddeleeuwse munten zijn aangetroffen. Het betreft hier twee zogenoemde pseudo-tremisses en een sceatta. Zijn er nog meer van deze munten te vinden en zijn deze munten aan een bepaalde cultuurlaag of spoor te koppelen? Zo ja, is er een verklaring voor de grote verspreiding van deze munten rond het Domplein?
- In de Voetiusstraat kruist het tracé de castellummuur wat is de status, diepteligging, gaafheid, en conservering van deze fundering, hoe is deze ter plaatse opgebouwd en wat is de samenstelling van de mortel?

1.7 Methode

Bij het bepalen van het definitieve tracé is in eerste instantie een aantal proefsleufjes gemaakt om de exacte ligging van een aantal leidingen en aansluitingen te bepalen. Vervolgens is op basis van de door Erfgoed aangeleverde verstoringskaart het nieuwe tracé vastgesteld en is een archeologisch Programma van Eisen opgesteld voor de archeologische begeleiding KNA-protocol opgraven (zie afb. 1.1 voor het nieuwe tracé en werkputnummers).³¹

Bij de graafwerkzaamheden zijn zowel de stort als de profielen en het diepste vlak onderzocht op plaatsen waar niet alleen scherp zand was te zien. Hierbij zijn vondsten verzameld en is er gebruik gemaakt van de metaaldetector. Op plaatsen waar muurresten werden aangetroffen, werd er op toegezien dat deze intact bleven en werden de funderingen of muurtjes ingemeten, getekend (vlak en profiel schaal 1:20) en beschreven. In het totaal zijn op drie plaatsen archeologische resten gedocumenteerd en die hebben een werkputnummer gekregen. In de werkputten zijn NAP-hoogtes gemeten van de muurresten en het maaiveld en het diepste vlak (minimaal om de 5 m). Buiten de putten bestond de vulling uit scherp zand en zijn er alleen controlemetingen gedaan om te kijken of de maximale uit te graven diepte niet overschreden werd. Bij het onderzoek zijn alle vondsten per put, spoor/laag verzameld en meegenomen. In de delen waar alleen scherp zand werd aangetroffen zijn geen vondsten aangetroffen. Bij het archeologisch onderzoek zijn verder geen monsters voor analyse genomen.

De evaluatie van het onderzoek is overgeslagen en er is direct met de uitwerking gestart. Bij de uitwerking zijn verder alle vondsten gedetermineerd en beschreven en deze worden opgeslagen in het depot van de gemeente Utrecht. Het veldwerk, de uitwerking van de velddocumentatie en het geborgen vondstmateriaal is uitgevoerd door projectleider en senior materiaalspecialist R.D. Hoegen, werkzaam bij Erfgoed van de gemeente Utrecht. Het bouwhistorische onderzoek is uitgevoerd door bouwhistoricus A.F.E. Kipp van Erfgoed van de gemeente Utrecht. De vervanging en aansluiting van de nieuwe gasleiding werd uitgevoerd door het bedrijf Van de Heuvel in opdracht van Stedin. Bij het archeologisch onderzoek is bij het veldwerk en de uitwerking conform het opgestelde PvE gewerkt.

2 Resultaten

2.1 Archeologische sporen en structuren

In het grootste deel van het tracé was door de aanleg van de verschillende leidingen alleen scherp zand te zien. De kabelsleuven van kabels en leidingen worden vaak aangevuld en verdicht met scherp zand. Op plaatsen waar dit niet het geval was zijn de profielen en vlakken gedocumenteerd (zie werkput 1 t/m 3). De natuurlijke ondergrond is gezien de diepte van het leidingtracé niet bereikt.

Werkput 1

Bij de archeologische begeleiding werd net naast de westelijke ingang van Domplein nummer 5 in de stoep een baksteenfundering aangetroffen die parallel aan de stoeprand lag (afb. 2.1, werkput 1 spoor 1, zie ook bijlage 1). De functie of datering van het muurtje is onduidelijk aangezien de fundering alleen van bovenaf is gezien en verder niet onderzocht kon worden in verband met de aanwezige kabels en leidingen. Het muurtje was twee bakstenen breed (circa 30 cm) en bestond uit gebroken

Afb. 2.1b Spoor 1 in werkput 1, gezien richting het noorden.

Afb. 2.1a Overzicht van werkput 1 gezien vanuit het zuiden richting noorden.

kloostermoppen, waardoor hergebruik aannemelijk is, die met kalkmortel waren gemetseld. De bovenkant van het muurtje lag op 5,74 m+NAP, 45 cm onder maaiveld. Rond en op de fundering lag scherp zand. Wat wel opvalt, is dat de fundering in het verlengde ligt van de in 1926 opgegraven dertiende-eeuwse rooilijnfundering op het Domplein. Vermoedelijk is de fundering ten westen of oosten niet eerder waargenomen door de aanleg van verschillende kabels en leidingen in het verleden.

Werkput 2

Op de westhoek van de Domstraat en het Domplein bij het uitgraven van het tracé langs de stoeprand donkere geroerde zwarte grond aangetroffen. Deze grond bevatte botmateriaal, Romeins en middeleeuws aardewerk, mortel en baksteenpuin. Het vlak lag op een diepte van 4,35 m+NAP. Precies op de hoek onder de stoep werd op circa 57 cm onder maaiveld 4,93 m+NAP (stoep) een bakstenen fundering aangetroffen van circa 40 cm breed. De fundering van verschillende gebroken kloostermoppen (?x14x7 cm) was aangelegd op een laagje zand en liep richting het oosten in de straat door. Aangezien de fundering uit verschillende gebroken soorten moppen bestaat betreft het hergebruik van baksteen wat vermoedelijk ter plaatse aanwezig was (afb. 2.2 en bijlage 2, werkput 2, spoor 1).

In het profiel was te zien dat de fundering in een verfrommelde grijsbruine zandige laag of kuil lag met mortel, puin en baksteen. Direct er onder bevond zich

een donkerbruin zwarte geroerde vondstlaag van matig en strek siltige klei met puin spikkels, mortel, bot en aardewerk (vnr. 1). Ter plaatsen van profiel 2 was deze vondstlaag in het vlak niet meer zo rommelig en hierin werden dan ook de meeste vondsten aangetroffen, zoals aardewerk en bot (vnr. 2).

De aangetroffen fundering is waarschijnlijk onderdeel van de tuinmuur van het hoekpand dat bij de straatverbreding van 1901 werd gesloopt. De muur loopt langs de zuidelijke kavelgrens op de hoek van de Domstraat, die ook op de kaart van 1832 en de kaart van 1901 van de verbreding van de Domsteeg staat aangegeven. Aangezien de muur uit hergebruikte moppen bestaat, is deze moeilijk te dateren. Op basis van het historische kaartmateriaal dateert de muur van voor 1776, toen de verbreding van de Domsteeg plaatsvond. Vlak om de hoek aan de Dompleinkant werd een glijgoot aangetroffen die vermoedelijk vanaf het hoekpand (Domplein 1) uitkwam op het gemetselde riool in de weg (afb. 2.3, bijlage 2, wp 2 spoor 2). De goot lag circa 74 cm onder het huidige wegdek, op 4,93 m+NAP onder het scherpe zand en was opgebouwd het verschillende soorten baksteen (?x13/14x5,5 cm en 28x13,5x6 cm) zonder mortel.

Aangezien de fundering uit verschillende gebroken soorten baksteen bestaat, betreft het hergebruik van baksteen wat vermoedelijk ter plaatse aanwezig was. Het gemetselde riool in de weg was al in 1975 bij de revisie

Afb. 2.2 Werkput 2 met de aangetroffen fundering op de hoek van de Domstraat en het Domplein, vanuit noorden richting de Domkerk gezien.

Afb. 2.3a Overzicht van werkput 2 met de rioolgoot (spoor 2) vanuit het oosten richting het westen.

Afb. 2.3b De rioolgoot in werkput 2 vanuit het oosten richting het westen, detailfoto.

van het riool en ook in 2013 bij de vervanging van een waterleiding waargenomen.³²

Werkput 3

In de stoep van de Voetiusstraat werden geen archeologische resten of muren waargenomen en ook niet op de plaats waar eventueel de castellummuur zou moeten liggen. Pas bij het opzoeken van de aansluiting van de gasbuis in de weg werd een fundering aangetroffen onder de stoepband (bijlage 3, werkput 3 spoor 1). De muur is 75 cm breed en bestond uit hergebruikte kleine en grote fragmenten van baksteen moppen en brokken tufsteen.

Slechts één baksteen was heel en had de volgende maten 28x13x7,5 cm. De buitenkant van de muur was regelmatig opgebouwd maar binnenin opgevuld met kleine stukken baksteen, brokken tuf en aangevuld met kalkmortel (een slordig/zuinig metselwerk). Ter plaatse is de muur voor de eerder aangelegde gasbuis voor een deel weggehakt. In het profiel van de sleuf ligt de fundering 50 cm onder straatniveau (op 4,63 m+NAP) op en ter hoogte van de buis circa 80 cm onder straatniveau. Voor de aanleg van de oude gasbuis was dus 30 cm van de muur gesloopt.

Bij nader onderzoek van de opgravingstekeningen en foto's van 1949 blijkt dat deze fundering in het profiel van de noordwand van put XXIV ligt. Op de foto's en op de veldtekening van het noordprofiel van de put bestaat de fundering uit tien lagen baksteen met een maximale hoogte van 1 meter (28x15/13x8 cm). De bovenkant muur ligt volgens de tekening op 4,50/60 m+NAP wat ongeveer overeenkomt met de bovenkant van de muur in het profiel van werkput 3. Of de muur ook aansloot op de castellummuur is niet duidelijk omdat op die plaats een riool is aangelegd (zie bijlage 3 wp 3 met projectietekeningen van werkput XXIV en XXV en afb. 2.3, profiel wp XXIV van Giffen 26a). In de muur wordt op de tekening uit 1949 een fasering aangegeven op basis van specie en met zand gemetselde delen van de fundering. Onder de muur bevindt zich een grondlaag/sloopleeg met eronder een oudere funderingsfase van het huis. De dieper gelegen oudere fase bestaat uit een veldkeienfundering

Afb. 2.4 De opgegraven fundering met de gasbuis in de Voetiusstraat.

die wel aansluit op de castellummuur. De tegenhanger van de muur ligt op circa 6,20 meter evenwijdig aan de muur in werkput XXV in de Voetiusstraat. In dit deel van de put zijn verschillende verbouwingen van het huis te herkennen die bestaan uit veldkeien, natuursteen en baksteenfunderingen. De oudste fase van het huis dateert vermoedelijk uit het midden van de elfde eeuw of iets later terwijl de opgegraven muur in het tracé vermoedelijk uit de vijftiende eeuw dateert (zie hfst. 3, bouwhistorisch onderzoek, huis Achter de Dom 2-4).

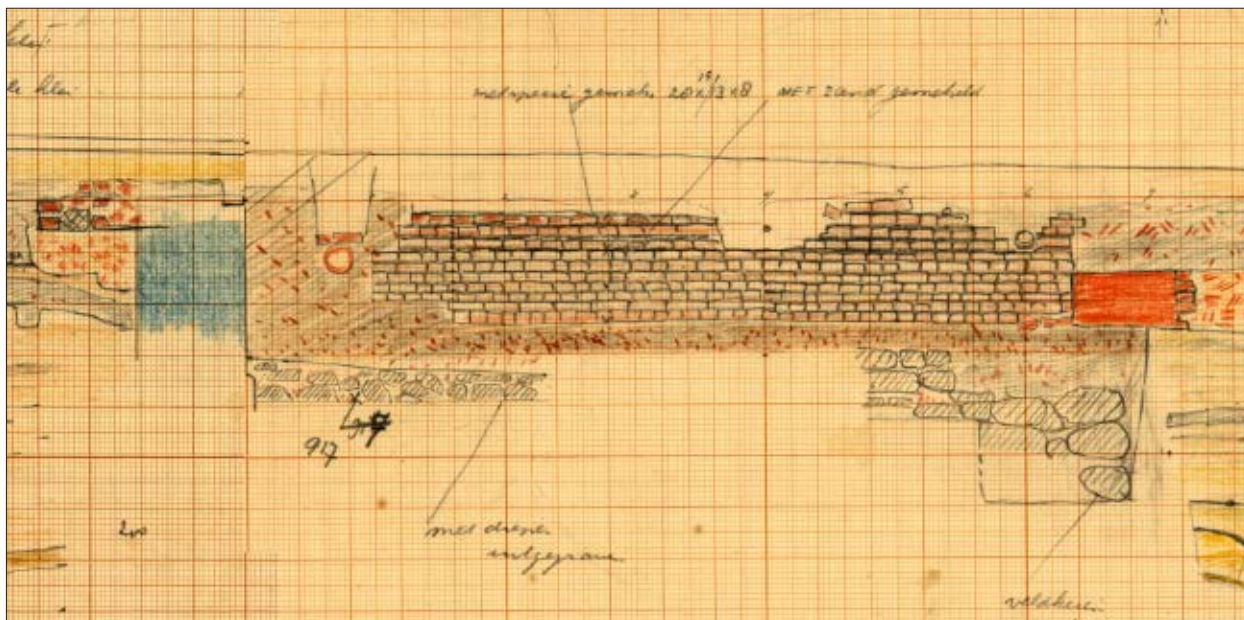
2.2 Materiaal

Aardewerk en dierlijk bot

Bij het onderzoek is aardewerk en bot gevonden bij het uitgraven van het tracé bij werkput 1 en 2. In werkput 1 werd een scherp van een steengoed kan uit de veertiende eeuw gevonden in het scherpe zand naast de fundering. Deze scherp (vondstnummer 1) heeft verder geen daterende waarde voor de aangetroffen fundering. In werkput 2 zijn bij de aanleg van profiel 1 uit een kuil of laag onder de bakstenen fundering (spoor 1) scherven verzameld (vondstnummer 3). Het gaat om twee scherven van een kogelpot, een scherp Pingsdorf en een roodbakende loodglazuurde scherp. Ten noorden van de fundering (spoor

1) werd op de bodem een zwarte vondstlaag aangetroffen op circa 1,10 m -mv (4,40 m+NAP). Op dit niveau en er vlak boven werden veel scherven en bot verzameld (vondstnummer 2). Het aardewerk bestaat uit een mix van scherven uit verschillende periodes van de Romeinse tijd en Karolingische tijd tot en met de late middeleeuwen (zie bijlage 4 voor determinaties). De botten bestaan uit verschillende onderdelen van een rund (*bos taurus*) en is vermoedelijk afval uit de middeleeuwen. Een middenhandsbeen (*metacarpus*) was tweemaal doormidden gezaagd net onder gewrichtsuitenden (zie bijlage 5 voor determinaties).

Gezien de grote variëteit aan aardewerk uit verschillende periodes van de Romeinse tijd tot middeleeuwen is de zwarte laag mogelijk al in de middeleeuwen verstoord. Op basis van de aangetroffen vondsten kan de laag daarom verder niet scherper gedateerd worden. De zwarte laag betreft vermoedelijk een ophogingslaag uit de middeleeuwen die ook al eerder bij verschillende deelonderzoeken i.v.m. de bouw van DOMunder aan de noordzijde van het Domplein is waargenomen en voorlopig op zijn vroegst in de elfde eeuw wordt gedateerd.³³

Afb. 2.5 Noordprofiel van werkput XXIV van de opgraving uit 1949 met aangetroffen muur in werkput 3 en de veldkeienfundering onder deze muur, alsmede een doorsnede door de Romeinse castellummuur (blauw).

3 Bouwhistorisch onderzoek

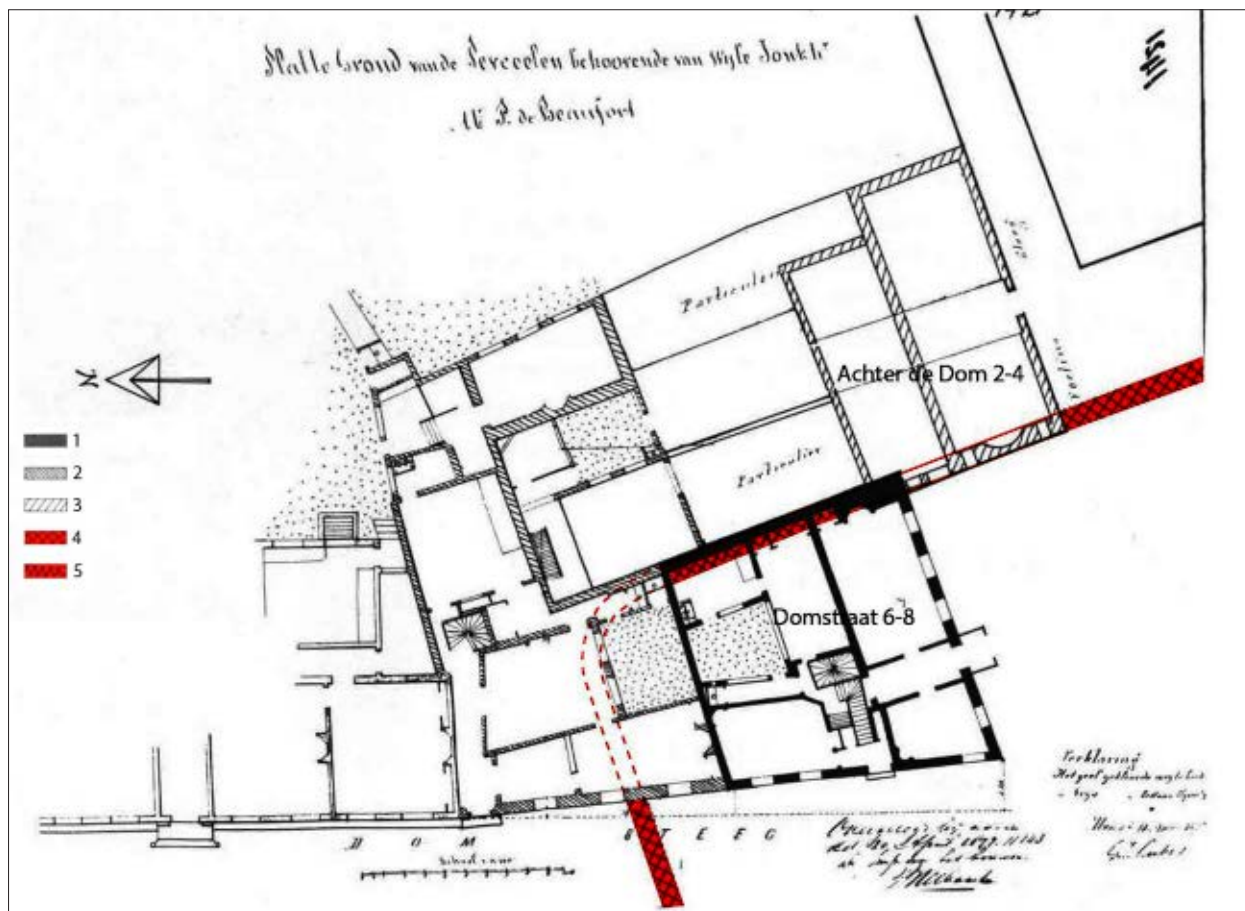
Frans Kipp

Inleiding

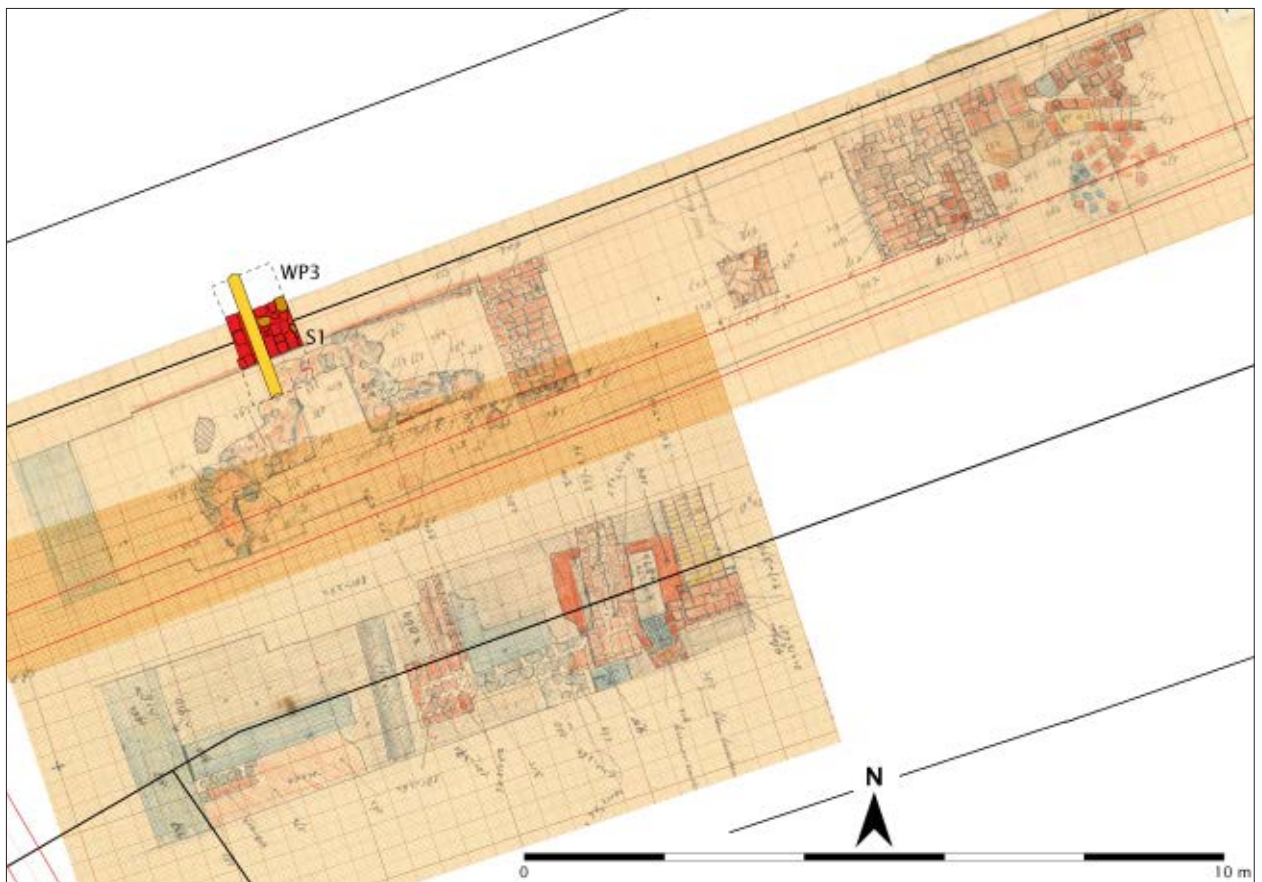
Het archeologische onderzoek in de Domstraat en de Voetiusstraat en de opgegraven middeleeuwse fundering was de aanleiding voor dit aanvullende bouwhistorische onderzoek. In de Voetiusstraat werd in werkput 3 spoor 1 een middeleeuwse fundering aangetroffen van het claustrale huis Achter de Dom 2-4. De claustrale huizen Voetiusstraat 2-4 en Domstraat 8, die bovenop de castellummuur waren gefundeerd, zijn in het verleden verschillende keren bij verbouwingen bouwhistorisch onderzocht. Door de archeologische data te combineren met de verschillende bouwhistorische waarnemingen en aanvullend archiefonderzoek was het mogelijk deze oude data te publiceren en reconstructies te maken van de ontwikkeling van de middeleeuwse bebouwing.

Achter de Dom 2-4 en Domstraat 8

Bij Voetiusstraat 2 en Domstraat 8 gaat het om bebouwing op twee voormalige claustrale erven van de Dom, die bijna 1000 jaar samen een stuk van de voormalige Romeinse castellummuur delen als erfscheiding. In beide gevallen zijn de bijbehorende middeleeuwse claustrale huizen verdwenen. Het huis aan de Domstraat³⁴ werd tegen het eind van de negentiende eeuw vervangen door twee nieuwe huizen (Domstraat 6 (1877) en 8 (1879). Het naastgelegen huis Achter de Dom 2-4 werd in 1864 grotendeels vernieuwd en in 1907 afgebroken voor de verbreding van de Voetiussteeg tot Voetiusstraat, en in 1911 in de nieuwe rooilijn vervangen door de Openbare Leeszaal, Voetiusstraat 2 (afb. 3.1).

Afb. 3.1 Domstraat 6-8 en Achter de Dom 2-4. Plattegrond van de bestaande situatie van de begane grond van Domstraat 6 en 8 in het jaar 1877 i.v.m. de nieuwbouwplannen van Domstraat 8. (Bron: Het Utrechts Archief bouwdoossier 4270-29-1442). Tekening aangevuld met gegevens ten aanzien van het huis Achter de Dom 2-4 en de castellummuur op basis van opgravingen en bouwhistorische waarnemingen uit 1949, 1975 en 1980.³⁵ (bewerking tekening A.F.E. Kipp en R.D. Hoegen). Legenda: 1: Domstraat 8, 2: Domstraat 6, 3: Voetiusstraat 2 (afgebroken in 1904), 4: Tufstenen muur van het Romeinse castellum 5: Aangetroffen tufstenen muurwerk van Voetiusstraat 2.

Afb. 3.2A Gecombineerde tekening van de werkputten XXIV en XXV van Van Giffen in de Voetiusstraat uit 1949, met de Romeinse castellummuur en de funderingen van het tufstenen claustrale huis ter plaatse van Achter de Dom 2-4.

Van het huis Achter de Dom 2-4 zijn, ondanks het feit dat het door zijn vooruitspringende positie een opvallende plaats innam, vrij weinig gegevens bewaard gebleven. Naar aanleiding van de resultaten van de archeologische begeleiding zal een poging worden gedaan het huis te reconstrueren.

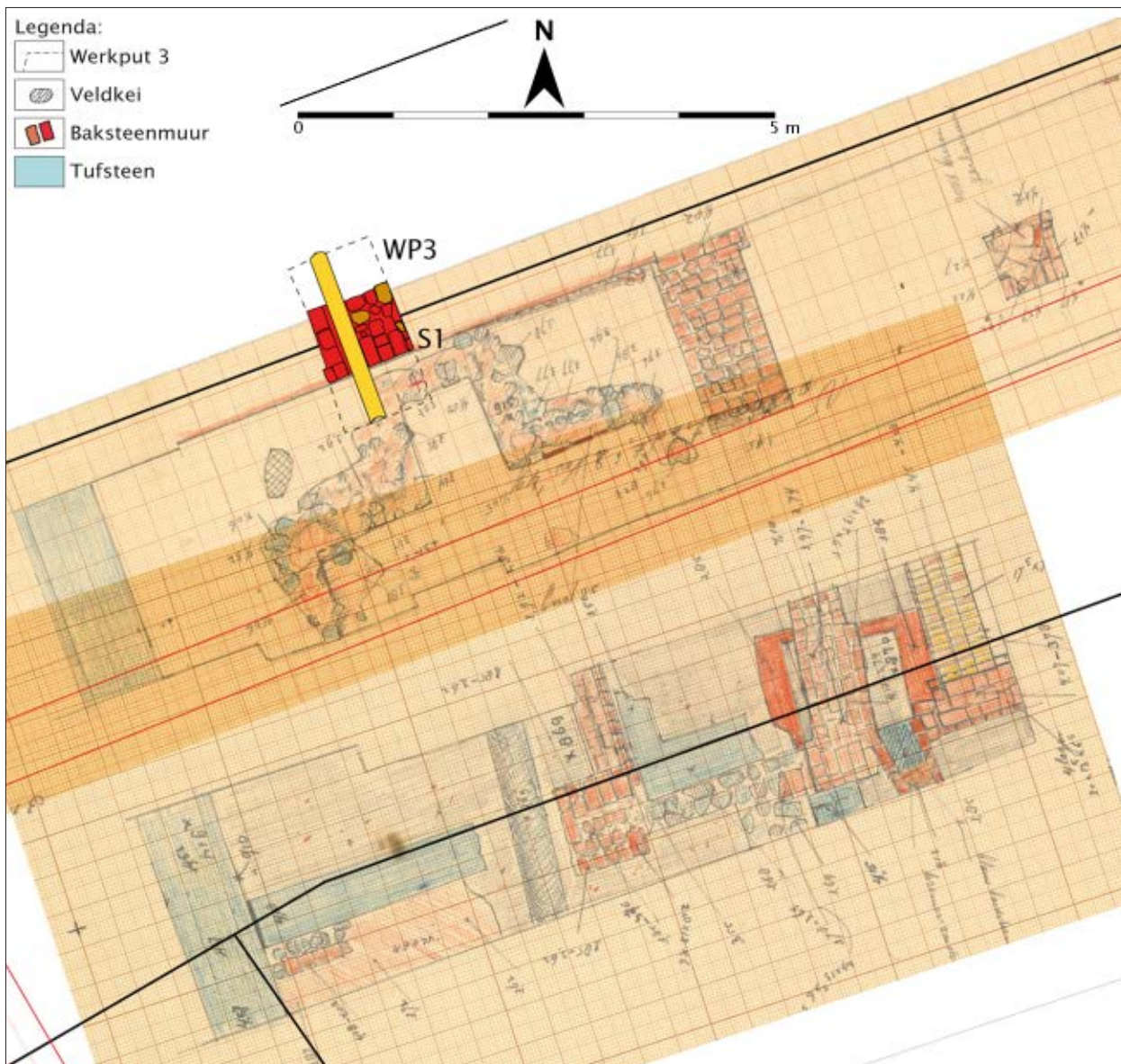
Uit archiefonderzoek is bekend dat Achter de Dom 2-4 in 1339 en 1357 het huis was van de Domproost van Elst, en aan de westzijde bisschop Jan van Arkel als buurman had met het claustrale erf Domstraat 2-8. In 1391 werd Wouter van Rhenen vermeld als eigenaar. Merkw aardigerwijs kwam het huis pas in 1445 voor het eerst voor in de rekeningen van het Domkapittel. Het was toen eigendom van kanunnik Hendrik van Jutphaas. In 1469 bleek Domdeken Jan Proys er te wonen (afb. 3.5).³⁶

Uit archeologisch onderzoek weten we het een en ander over de funderingen, vooral dankzij een opgraving door Van Giffen in november 1949 (werkput XXII, XXIV en XXV).³⁷ Dit onderzoek is overigens nog niet helemaal uitgewerkt. Het archeologisch onderzoek betrof twee stroken ter weerszijden van het riool in de Voetiusstraat. Tijdens de aanleg van het riool zelf in 1907 heeft geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Aanvullende gegevens

leveren de waarnemingen tijdens de vernieuwing van de riolering in 1975, en het huidige onderzoek.³⁸

Het noordprofiel van de noordelijke sleuf XXIV vertoont zwaar bakstenen muurwerk (80 cm dik, steenformaat 28x15x8 cm), dat middels een laag met sloopmateriaal rust op de resten van een tufstenen muur op een veldkeienfundering in oost-westrichting, dwars op en aansluitend op de oostelijke Romeinse castellummuur (afb. 2.3). De zuidelijke sleuf XXV laat een tufstenen kistwerkfundering van 80 cm dik zien, die koud tegen de buitenkant van de Romeinse castellummuur is gebouwd en eveneens loodrecht daarop staat. Daarop zijn - op een strakke laag van 60 cm breed - twee vierkante tufstenen "basementen" gemetseld, die twee doorgangen van 1,40 m (en een loopvlak) suggereren op een diepte van ruim een meter onder straatpeil. In het verlengde daarvan loopt de tufstenen muur als opgaand werk door, met een dunne dwarsmuur naar het noorden (afb.3.2 en bijlage 3).³⁹

De noordelijke proefsleuf voegt hieraan een raadsel toe, in de vorm van een uitwendig vormeloze funderingsmassa met een grootste maat van 4,5 m, waarbinnen een kruisvormige ruimte met strakke opgaande wanden en een 4 cm dikke vloer van rode mortel, gelegen ongeveer 1,50 m onder het huidige maaiveld. Het bouwsel lijkt te

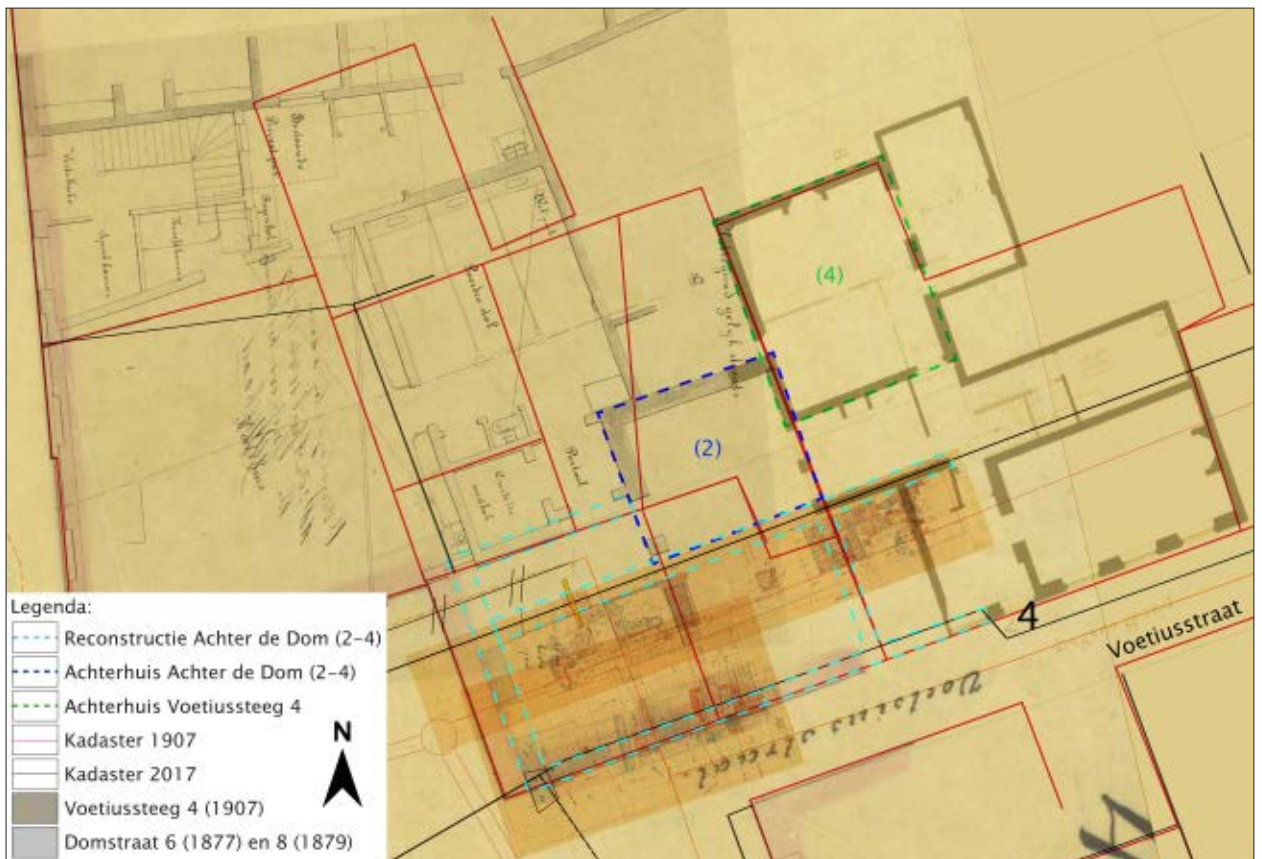
Afb. 3.2B Uitsnede van afb.3.2A met werkput XXIV en XXV.

Afb. 3.3 Reconstructie van de noordoosthoek van het Domkerkhof rond 1200, met de romaanse versie van het huis Achter de Dom 2-4, dat met zijn westgevel voortbouwde op de Romeinse castellummuur. 3D-reconstructie door Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht.

Afb. 3.4 Dezelfde situatie in vogelvlucht gezien rond 1530. Door gedeeltelijke achteruitlegging van de rooilijn van Achter de Dom rond het midden van de dertiende eeuw, ten behoeve van de bouw van het gotische Domkoor, lijkt sinds die het claustrale huis Achter de Dom 2-4 vooruit te springen. 3D-reconstructie door Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht.

Afb. 3.5 De kadastrale situatie voor de straatverbreding van 1907, waarin de bouwtekeningen van Domstraat 6 (1877) en 8 (1879) en de opmeting van Voetiussteeg 4 (1907) zijn verwerkt (bron: Het Utrechts Archief bouwdoossiers) met een projectie van de opgraving van 1949 werkput XXIV en XXV. Duidelijk zijn hierop de middeleeuwse achterhuizen van Achter de Dom 2-4 (stippellijn blauw) en Voetiussteeg 4 (stippellijn groen) te herkennen. Zie ook afb. 3.6. Bewerking: Robert Hoegen.

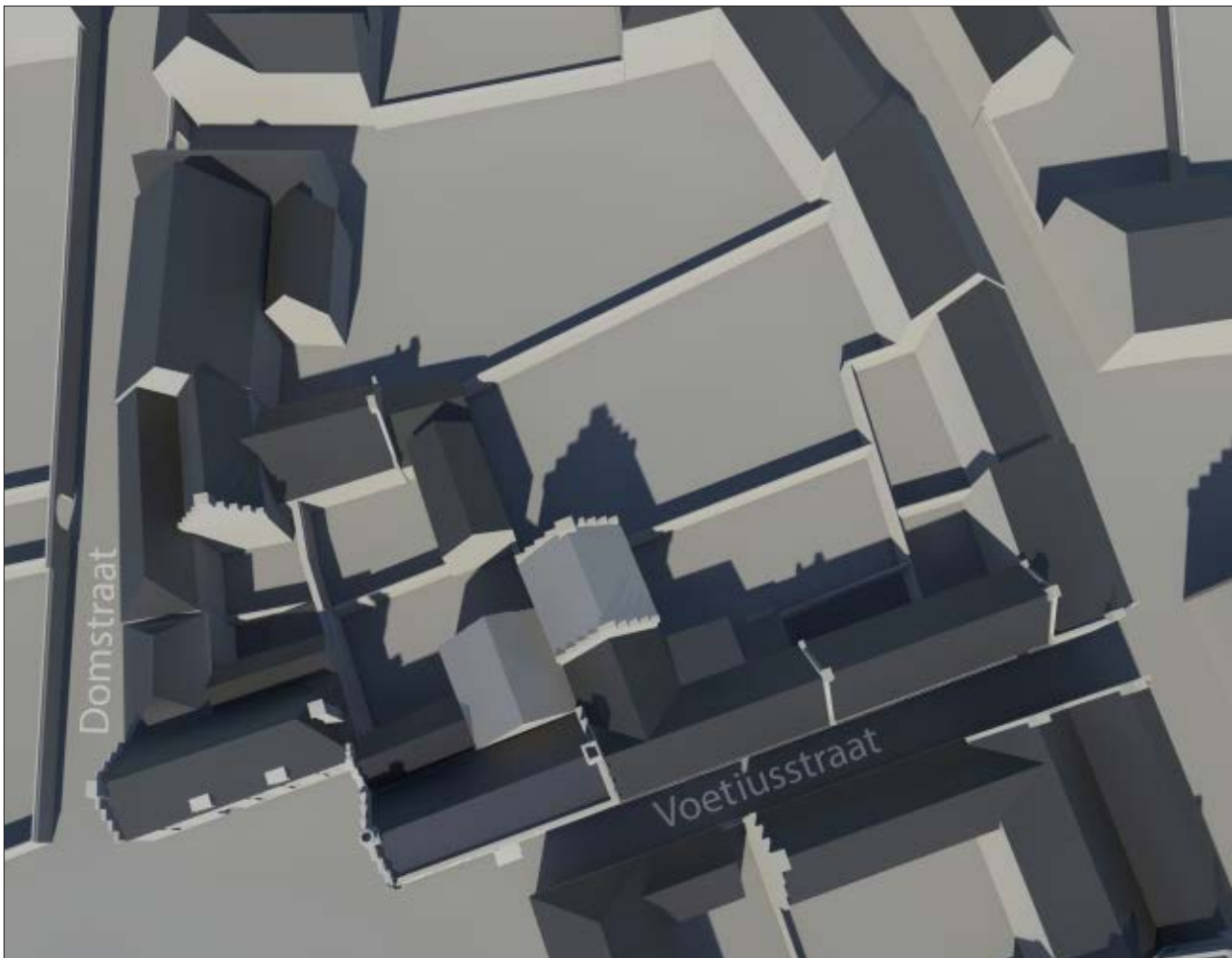
bestaan uit hergebruikt Romeins materiaal, waaronder turf en tegulae en 'blauwe natuursteen', in een rode mortel met veel baksteengruis. Hoewel het zich in de twaalfde eeuw binnen het onderhavige huis moet hebben gemanifesteerd, is de functie voorsnog geheel onduidelijk (afb. 3.2).

Uit de tekeningen valt af te leiden, dat het in eerste instantie ging om een oost-west gelegen tufstenen huis van ca. 7x15 meter op een fundering van veldkeien, dat aan de buitenzijde tegen de burchtmuur, de voormalige castellummuur, gebouwd werd.⁴⁰ Dit was pas mogelijk na de uitbreiding van het immuniteterrein buiten deze ommuring, rond het midden van de elfde eeuw, maar kan ook in de twaalfde eeuw hebben plaatsgevonden (afb. 3.3). De nieuwe funderingen sloten koud tegen de Romeinse muur aan, en kennelijk heeft men voor de westgevel gebruik gemaakt van de toen nog als burchtmuur overeind staande castellummuur, zoals verderop zal blijken. In de veertiende eeuw lijkt het huis op de oude funderingen grotendeels in baksteen (28x15x8 cm, met wat secundaire tufsteen) te zijn vernieuwd, zoals met name blijkt uit de noordmuur (afb. 3.4). Bij een mogelijk in de vijftiende eeuw te plaatsen verbouwing (steenformaat 29x13,5x6,5 cm) lijkt dwars op de achterhelft van dit huis aan de noordzijde een zijhuis toegevoegd,

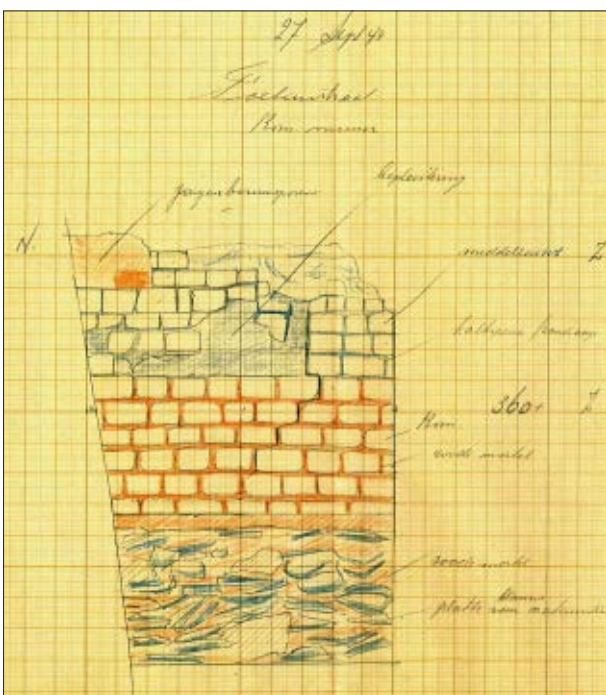
waarvan het redelijk zware muurwerk in 1877 nog op de tekening van de bestaande toestand van Domstraat 8 figureert.⁴¹ Een vergelijkbaar verschijnsel deed zich voor bij het buurhuis Voetiussteeg 4, waar ongeveer tezelfdertijd een vrij fors achterhuis werd toegevoegd, dat tot aan de afbraak in 1907 zijn middeleeuwse trapgevel(s) bewaarde alsook een grote, decoratief afgewerkte gotische schouw op de verdieping tegen de achtergevel (afb. 3.5 en 3.6).⁴²

De waarnemingen uit 1975 betreffen onder meer een groot deel van de achtermuur (noordmuur) van de aansluitende bebouwing langs de Voetiussteeg, in het verlengde van Achter de Dom 2-4. Deze bleek te bestaan uit een doorlopende spaarbogenfundering (moppen van 28x14x7 cm), die na een perceelscheiding aansloot op massieve fundering van mogelijk oudere datum (steenformaat 30x14x7 cm), horend bij het hoekhuis Achter St. Pieter 15. Dit lijkt er op te wijzen, dat van het oorspronkelijke claustrale erf van Achter de Dom 2-4 eerst een achtererf aan Achter St. Pieter is afgesplitst, en dat daarna van de resterende tuin een strook werd afgescheiden voor de huizen 4 en 6 langs de Voetiussteeg. In later tijd werd het achterhuis van het hoekhuis bij nummer 6 getrokken.⁴³

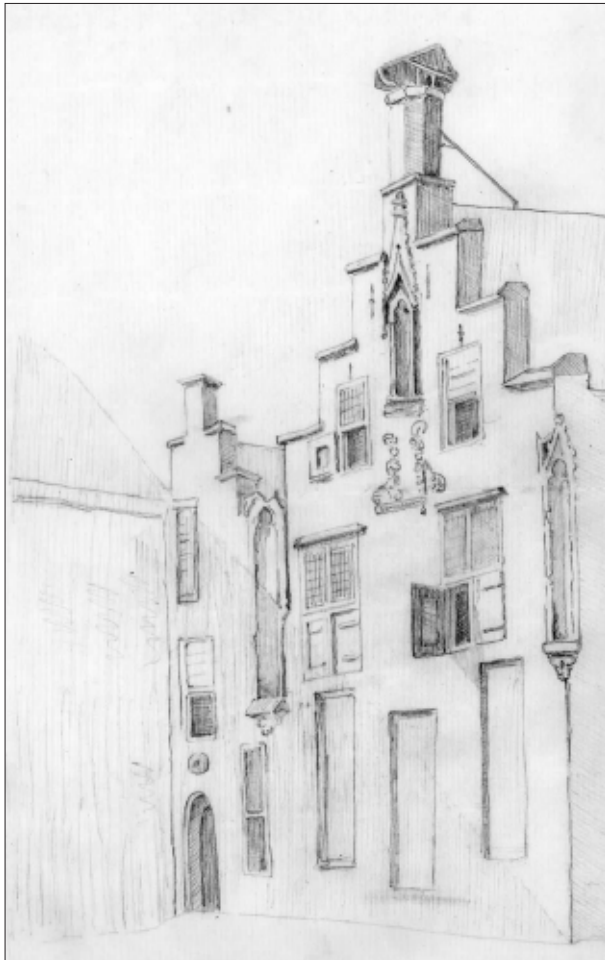
Bouwhistorisch onderzoek heeft vervolgens aanvullende gegevens opgeleverd over opeenvolgende stadia van de

Afb. 3.6 Reconstructie van het bovenaanzicht van de noordoosthoek van het Domkerkhof rond 1670. Links de Domsteeg met de claustrale huizen Domstraat 6 en 8, rechtsonder de Ezelsteeg, later Voetiussteeg, met de huizen Achter de Dom 2-4 en Voetiusstraat 4. De twee achterhuizen hebben een licht grijs dak (3D-reconstructie door Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht).

Afb. 3.7 Zorgvuldige opmeting van de binnenzijde van de castellummuur, tevens onderbouw van de westgevel van het claustrale huis Achter de Dom 2-4, in sleuf XXII van de opgraving van Van Giffen in de Voetiusstraat in 1949. Duidelijk is hierop het gave Romeinse werk te zien (met nadrukkelijk vermelde en aangegeven rode voegen), en daarboven het middeleeuwse herstelwerk in tufsteen (met kalkvoegen), dat gedeeltelijk nog pleisterwerk vertoonde. Dit laatste moet deel hebben uitgemaakt van de voorgevel van het romaanse huis en aanvankelijk boven het destijds ruim een meter lager gelegen maaiveld hebben uitgestoken.

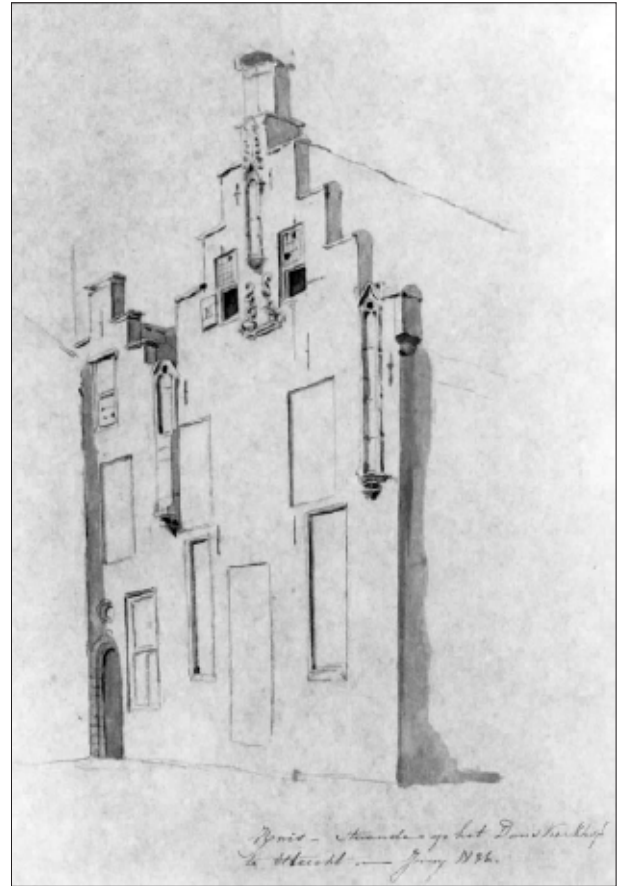

Afb. 3.8 Gezicht op de voorgevel van het claustrale huis Achter de Dom 2-4, Springer 1836. Bron: Het Utrechts Archief.

voorgevel (westzijde) van het huis Achter de Dom 2-4. Hoewel dit huis toen reeds lang verdwenen was, bleek in de met Domstraat 8 gedeelde muur een deel van het opgaande werk bewaard gebleven.

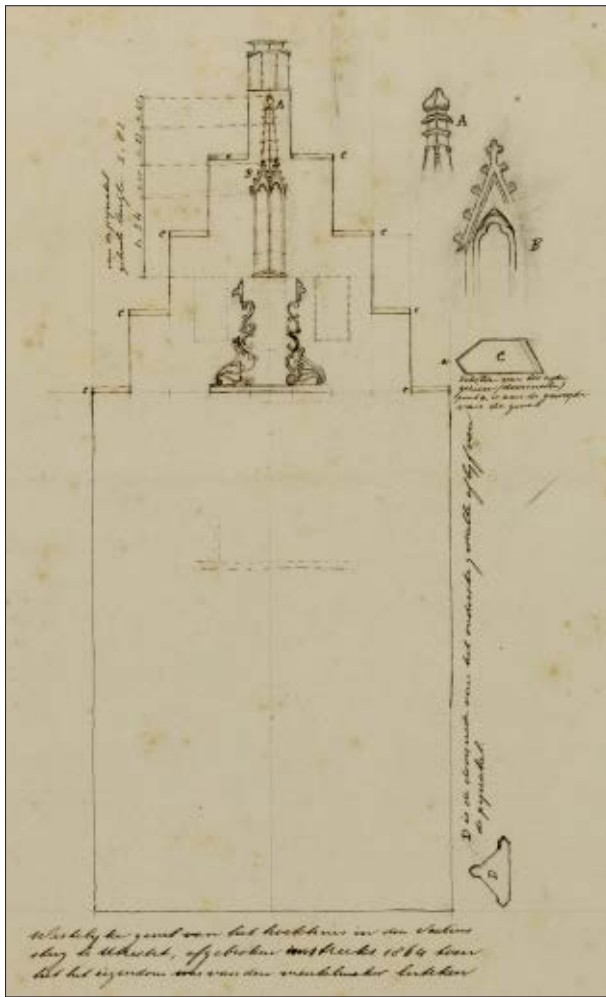
Bij een onderhoudsbeurt in de halfondergrondse kelder van Voetiusstraat 2 was reeds gebleken, dat het onderste deel van de noordelijke eindmuur een tufstenen muur was, waarvan het oppervlak vermoedelijk bij de nieuwbouw van de Leeszaal was afgekloofd.⁴⁴ Het samenvallen van deze muur met het tracé van de Romeinse muur leidde tot het vermoeden, dat het claustrale huis op dit erf van oorsprong aan de buitenkant tegen deze muur was gebouwd en daarbij zelfs voor zijn westgevel van het toen nog bestaande muurwerk gebruik maakte.

De andere kant van dezelfde muur kwam in 1982 in zicht tijdens de verbouwing van het uit 1879 daterende hoekhuis Domstraat 8 aan het Domplein (afb. 3.1). Daarbij bleek de middeleeuwse zijmuur daarvan nog tot 1 meter boven de vloer uit massief tufsteenwerk te bestaan (overeenkomend met het in de naastgelegen kelder van Voetiusstraat 2 aangetroffen deel). In 1879 werd ook aan deze kant kennelijk een schil van ongeveer 20 cm afgekloofd, maar onder de vloer van de begane grond was de tufsteen nog tot aan het oude voorvlak intact.

Afb. 3.9 Gezicht op de voorgevel van het claustrale huis Achter de Dom 2-4, H. Tetar van Elven, 1836. Bron: Het Utrechts Archief.

De blokmaat varieerde (voor zover gezien) boven het maaiveld van 20 tot 35 cm bij een dikte van ca. 12 cm, en daaronder van 25 tot 45 cm bij een dikte tot 17 cm. Boven het verhakke tufsteenwerk gaat het muurwerk deels door in reuzenmoppen (29/31x15x8/9 cm, 10 lagen 94 cm), gemengd met tufsteenbrokken. Hier is eveneens de voorste schil - gezien het resterende oppervlak vermoedelijk een tufsteenbekleding - later afgekloofd. Het gaat hier om de buitenzijde van de westgevel van het claustrale buurhuis. Hoewel dit in wezen de westgevel van het veronderstelde zijhuis betrof, lijkt het hoogstwaarschijnlijk dat deze gegevens in de eerste eeuwen ook voor de aansluitende gevel van het vooruitspringende hoofdhuus golden. Daarmee valt uit het bewaard gebleven fragment een deel van de bouwgeschiedenis af te lezen. Kennelijk heeft men in eerste instantie voor de westgevel gebruik gemaakt van de toen nog als burchtmuur overeind staande voormalige castellummuur.⁴⁵ Bij de opgraving van 1949 waren nog de restanten zichtbaar van de bepleistering van het huis (afb. 3.7). Vervolgens lijkt bij een modernisering van dit huis deze gevel grotendeels te zijn vernieuwd in hergebruikte (tot kleinere maten verhakke) tufsteen, als massief muurwerk. Bij een mogelijk volgende verbouwing werd dezelfde gevel in de vroege dertiende eeuw wederom vernieuwd, ditmaal in een soort kistwerk van reuzenmoppen en tufbrokken

Afb. 3.10 Frontaal aanzicht van het claustrale huis Achter de Dom 2-4, J. VerLoren van Themaat, kort na 1864. Bron: Het Utrechts Archief.

met een waarschijnlijk tufstenen bekleding, om de status van een tufstenen huis te bewaren (vgl. huis Lichtenberg, Stadhuisbrug 1). Dit paste bij zijn markante ligging: het vormde de noordoosthoek van het Domplein en had aan die zijde tot na het midden van de negentiende eeuw een grote gedecoreerde trapgevel met een kleinere daarnaast. Deze grote gevel kan zeer wel geheel met tufsteen bekleed zijn geweest.

Over deze voorgevel zijn we gelukkig geïnformeerd dankzij een aantal negentiende-eeuwse documentatietekeningen, al lijken deze in eerste instantie op een aantal punten met elkaar in strijd. Als eerste een tekening uit 1836 van Cornelis Springer, die de voorkant van het huis overhoeks en vrij gedetailleerd weergeeft (afb. 3.8).⁴⁶ Deze toont de voorkant van een huis met een middeleeuwse trapgevel van tweemaal drie treden met zware geprofileerde dekstenen, en met een achtkante schoorsteen als bekroning. Dit verklaart de gesloten middenzone tussen de kruiskozijnen op de verdieping (met waterlijst) en de kloosterkozijnen op zolder: vanouds zat in de as van de gevel tussen de vensters een hardplaats op de begane

Afb. 3.11 Twee van de tien gepolychromeerde balksleutels van de verdiepingbalklaag van het claustrale huis Achter de Dom 2-4, die stammen van de verbouwing rond 1550 door Domkanunnik Anthonius van Amstel van Mynden (Centraal Museum).

grond en de verdieping. De vensters op de begane grond zijn alleen zeer summier aangeduid, als dichtgemetseld of oninteressant.

Opvallend is de versiering van deze gevel met drie overhoeks tegen de muur geplaatste pinakels. Eén zit bovenin in de middenas, de beide andere zitten op halve hoogte op de hoek van de gevel. Deze laatste rusten op een gebeeldhouwde console, die bij de middelste ontbreekt. Onder deze zat wellicht oorspronkelijk een baldakijn als overhuiving boven een (na de Reformatie verdwenen) beeld. Aan dit (hypothetische) beeld herinnert alleen nog de voetlijst en de decoratie ter weerszijden van de schijnbaar weggewerkte beeldnis in het hart van de gevel. De beide zijpinakels missen hun kepel (spitsvormige bekroning), die zij oorspronkelijk zeker gehad moeten hebben. Op een tekening van P.J. van Liender van de noordkant van het Domplein in 1756 staat deze nog als compleet weergegeven.⁴⁷

Van de langsgevel is alleen een kleine aanzet getekend, die suggereert dat deze zou zijn opgetrokken tot bijna bovenaan de eerste trede. Dit lijkt een verrassend detail, maar andere tekeningen maken dit twijfelachtig.⁴⁸ De op de tekening zichtbare trapgevel van het zijhuis stamt, gezien de vorm en de geringere dikte, uit de zeventiende eeuw of kort daarvoor.

Een tweede, vergelijkbare tekening laat het huis op dezelfde wijze zien en is van de hand van H. Tetar van Elven, eveneens uit 1836 (afb. 3.9). In afwijking van de tekening van Springer geeft deze de trapgevel een trede meer, en zet de onderste pinakels daarmee niet op de hoek, zoals ook een tekening van Cornelis Pronk laat zien.

De derde tekening is een frontaal aanzicht van de hand van J. VerLoren van Themaat van kort na 1864 (afb. 3.10). Hij vermeldt daarop 'Westelijke gevel van het hoekhuis in den Voetiussteeg te Utrecht, afgebroken omstreeks 1864 ...'. Deze is duidelijk als documentatietekening bedoeld en laat een aantal opgemeten onderdelen zien met bijgeschreven maten: de middenpinakel met doorsnede en enkele details, en de doorsnede door de dekstenen van de traptreden. Dit blijkt een documentatietekening te zijn van na de sloop bewaard gebleven onderdelen, aangegeven in en naast de contour van de inmiddels afgebroken gevel.⁴⁹ Duidelijk sluit deze trapgevel aan bij die van een tekening van Tetar van Elven, en bevestigt de juistheid daarvan.

Het feit, dat bij deze kennelijk losse onderdelen ook de decoratieve omlijsting van de veronderstelde beeldnis zit, doet vermoeden dat dit ook beeldhouwwerk in natuursteen betrof.⁵⁰ In tegenstelling tot de pinakels en de vrij grote traptreden, die op een datering in de veertiende of vijftiende eeuw wijzen, vertoont deze decoratie duidelijk de vormtaal van de vroege renaissance. Dit sluit aan bij de tien in reliëf gebeeldhouwde en gepolychromeerde balksleutels, die bij de afbraak in 1864 bewaard bleven en in de collectie van het Centraal Museum berusten.⁵¹ Deze vertonen de initialen en de wapenschilden met de acht kwartieren van Domkanunnik Anthonius van Amstel van Mynden, die in 1566 overleed en voor of rond 1550 het huis moet hebben verbouwd of gemoderniseerd (afb. 3.11).⁵² Mogelijk heeft hij tezelfdertijd het veronderstelde gevelbeeld laten vervangen door zijn wapenschild met een bijpassende renaissanceomlijsting.

Samen met de topografische tekeningen waarop het huis herkenbaar voorkomt, levert dit het beeld op van een voornaam huis van naar verhouding bescheiden afmetingen, waarbij vooral de lage begane grond opvalt.⁵³ Mogelijk hangt dit samen met de hoge ouderdom van dit huis, dat in eerste instantie aansloot bij een ruim een meter lager gelegen maaiveld. Het lijkt, alsof de oorspronkelijke opzet – ondanks diverse verbouwingen en het verhogen van het straatniveau – tot op zekere hoogte in de latere verschijningsvorm heeft doorgewerkt (afb. 3.12).

Afb. 3.12 Reconstructie van het straatbeeld van de noordoosthoek van het Domkerkhof, thans Domplein, met het claustrale huis Achter de Dom 2-4 in zijn omgeving rond 1670, met links de ingang van de Domsteeg, midden de Ezelsteeg, thans Voetiusstraat, en rechts Achter de Dom, op de achtergrond de Pieterskerk. 3D-reconstructie door Daan Claessen Erfgoed gemeente Utrecht.

4 Conclusie

De archeologische begeleiding van de gasleiding op het Domplein, en in de Domstraat en de Voetiusstraat is conform de gemaakte afspraken met de RCE en Stedin uitgevoerd. Bij de werkzaamheden is er geen noemenswaardige schade opgetreden aan het archeologisch monument. Tijdens de begeleiding kon de gasleiding zonder problemen worden vervangen doordat de leiding in een zandpakket van een ouder kabel- en leidingtracé lag. In die delen waren dan ook geen oorspronkelijke profielen of vlakken zichtbaar. Op slechts drie locaties werden de archeologische resten van funderingen uit de (late) middeleeuwen en nieuwe tijd in het profiel of diepste vlak aangetroffen.

Op basis van de onderzoeksresultaten in combinatie met de oude opgravingsgegevens en het uitgevoerde historische onderzoek was het mogelijk reconstructies te maken van de oude rooilijnen in de Domstraat. De vastgestelde rooilijnen in de Domstraat en Domplein noord dateren uit de dertiende eeuw en achttiende eeuw. Op basis van de aangetroffen fundering in de Voetiusstraat kon de breedte van de eerder aangetroffen fundering in het noordprofiel van werkput XXIV worden vastgesteld. De muur vormt de scheidingswand tussen het zijhuis en het hoofdhuis Achter de Dom 2 en 4 die beide tot hetzelfde claustrale huis behoren. Het zijhuis werd later in de negentiende eeuw als stalgedeelte van het huis ingericht. Een belangrijk aandachtspunt bij de toekomstige vergunningverlening, van de RCE en de gemeente Utrecht, is dat de aangetroffen funderingen in alle drie de gevallen binnen de 50 cm -mv liggen. Dit is de marge die wordt aangehouden om graafwerkzaamheden vergunningsvrij uit te mogen voeren.

Onderzoeksvragen:

- Zijn er archeologische resten in het nieuwe tracé aanwezig? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)?

In het totaal zijn er op drie plekken archeologische resten aangetroffen. In werkput 1 betrof het een bakstenen fundering waarvan de datering onzeker is. De fundering lag in scherp zand dat recentelijk was opgebracht en was i.v.m. de aanwezige kabels alleen in het vlak zichtbaar. De fundering ligt wel in het verlengde van de in het oosten gelegen dertiende-eeuwse rooilijnfundering die in 1926 door de gemeente Utrecht werd opgegraven.

In werkput 2 werd een fundering aangetroffen van een oude tuinmuur van het hoekpand dat bij de straatverbreding van 1901 werd gesloopt. Op basis van het historische kaartmateriaal dateert de muur van voor 1776, toen de plannen voor de verbreding van de Domsteeg werden gemaakt. Door de relatief hoge ligging van de fundering waren er nog slechts enkele lagen baksteen bewaard gebleven. In werkput 2 werd verder nog een glijgoot aangetroffen die mogelijk uitkomt op een beerput of een gemetseld hoofdriool die al bij verschillende begeleidingen eerder is waargenomen. De datering van de rioolgoot is onduidelijk. Naast de twee sporen werd ook een vondstlaag met aardewerk en bot aangetroffen. Het materiaal dateert uit de Romeinse tijd tot en met de middeleeuwen (vondstnummer 2). Voorlopig wordt deze laag op zijn vroegst in de elfde eeuw gedateerd.

In werkput 3 werd een fundering van een claustraal huis gevonden. De muur vormt de scheidingswand tussen het zijhuis en het hoofdhuis Achter de Dom 2 en 4, die beide tot hetzelfde claustrale huis behoren. De oudste fase van het huis dateert vermoedelijk uit het midden van de elfde eeuw of iets jonger, terwijl de opgegraven muur in het tracé vermoedelijk uit de vijftiende eeuw dateert. De aangetroffen fundering was bij de aanleg van de oude gasleiding gedeeltelijk weggebroken, maar in het profiel was te zien dat de muur tot 50 cm onder straatniveau (op 4,63 m+NAP) intact was.

De aangetroffen middeleeuwse funderingen in werkput 1 t/m 3 liggen binnen 50 cm -mv. Dit is volgens de huidige richtlijnen de marge waarbinnen zonder speciale vergunning binnen het rijksmonument gegraven mag worden. Door de aanleg van verschillende leidingen in de afgelopen tachtig jaar en de geringe diepte van de archeologische resten zijn deze vaak aangetast of verstoord. Gezien de breedte van maximaal 1 meter van het tracé is de omvang van de in zicht gekomen archeologische resten beperkt gebleven.

- Wat is de mate van de verstoring door recente activiteiten door bijvoorbeeld door kabels en leidingen?

In zones waar de kabels en leidingen zich concentreren in een kabelbed zijn de (post) middeleeuwse funderingen vaak tot circa 50 cm -mv verstoord. Zodra buiten een zone met veel kabels wordt gegraven, kunnen de archeologische resten ook veel hoger bewaard zijn. Dit is natuurlijk afhankelijk van de aard van de leiding. Waterleidingen,

riool en stadsverwarming worden vaak veel dieper aangelegd. Binnen het huidige kabeltracé was meer dan 90 procent verstoord door de eerder aangelegde kabels en leidingen. Voor de aanvang van het archeologisch onderzoek was het meest gunstige tracé gekozen voor de archeologie, zodat zo min mogelijk verstoord zou worden.

- Zijn er langs het UCK/Muziekschool nog meer funderingen of aanwijzingen voor de oude rooilijn van het huis de Rode Poort of de huizen die ten westen en oosten hebben gestaan? Zo ja, waaruit bestaan deze aanwijzingen? Zo nee, hoe kan het ontbreken hiervan verklaard worden?

In het tracé op het Domplein voor de muziekschool werden geen funderingen aangetroffen aangezien hier al eerder een tracé was gegraven voor de aanleg van het riool. Wel werden er resten aangetroffen van funderingen aan de westzijde en oostzijde van de school zie werkput 1 en 2. De aangetroffen oude funderingen hebben in combinatie met het uitgevoerde vooronderzoek een belangrijke bijdrage geleverd voor de reconstructie van de oude rooilijnen van de huizen aan de noordzijde van het Domplein en de Domstraat.

- Zijn er nog sporen van de claustrale huizen, zoals funderingen van muren waterputten/-kelders of beerputten in de profielen of het vlak zichtbaar? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)? Zo nee, hoe kan het ontbreken hiervan verklaard worden?

In de Voetiusstraat is een fundering van een claustraal huis van de Dom aangetroffen van circa 75 cm breed. De fundering is in 1949 ook in het noordprofiel van werkput XXIV waargenomen. Het claustrale tufstenen huis heeft verschillende verbouwingen ondergaan en dateert waarschijnlijk van kort na het midden van de elfde eeuw. Het opgegraven funderingsmuurwerk is verder niet bekleed met tufsteen en dateert vermoedelijk van een vernieuwing in de vijftiende eeuw. Het betreft een deel van de scheidingsmuur tussen het zuidelijke hoofdhuis en het bijhuis dat circa 8 m vooruitgeschoven stonden t.o.v. de rooilijn van de huizen Achter de Dom. Bij de sloop of verbouwing van het huis in 1868 werd het huis grotendeels door nieuwbouw vervangen, al werd op de begane grond mogelijk een deel van het oude muurwerk hergebruikt. Dit huis is vervolgens ook weer gesloopt bij de verbreding van de Voetiusstraat in 1907. In 1910, dus na de verbreding, is op het noordelijk deel van het kavel de openbare leeszaal bibliotheek Voetiusstraat 2 gebouwd.

- Ten noorden van de Dom liep een weg, voorheen genaamd de Bisschopsweg, een belangrijke processieroute die van de elfde t/m de vijftiende eeuw in gebruik was. Zijn er nog resten aanwezig van deze weg? Zo ja, hoe is deze weg opgebouwd en welke materialen zijn er gebruikt?

Bij het huidige onderzoek zijn geen resten waargenomen van de Bisschopsweg. Ter hoogte van de locatie waar eventueel resten van de weg waren te verwachten, werd slechts scherp zand aangetroffen waarmee de eerder geplaatste kabels en leidingen waren afgedekt of aangevuld. Van de eerder ter hoogte van Domplein 4 aangetroffen mogelijke bestrating (van tufbrokken met mortel) konden daarom hier geen sporen meer worden waargenomen.

- Ten noorden van de kerk zijn tot op heden geen aanwijzingen voor de aanwezigheid voor middeleeuwse graven. Liggen er ten noorden van de Dom middeleeuwse graven of grafkamers? Zo ja wat is datering, fysieke kwaliteit (gaafheid en conserveringstoestand), begrenzing en diepte van deze graven? Hoe zijn deze graven, grafkamers/kelders gesitueerd en opgebouwd en welke materialen zijn er gebruikt?

Bij het onderzoek zijn geen graven of menselijke botresten aangetroffen. Tot op heden zijn ten noorden van de Domkerk nog geen aanwijzingen voor begravingen terwijl dit deel van het plein vroeger wel Domkerkhof werd genoemd.⁵⁴

- Bij het vooronderzoek is gebleken dat in de vulling van de door Van Giffen opgegraven putten zeer zeldzame vroegmiddeleeuwse munten zijn aangetroffen. Het betreft hier twee zogenoemde pseudo-tremisses en de sceatta. Zijn er nog meer van deze munten te vinden en zijn deze munten aan een bepaalde cultuurlaag of spoor te koppelen en zo ja, is er een verklaring voor de grote verspreiding van deze munten rond het Domplein?

Bij het onderzoek zijn geen munten aangetroffen.

- In de Voetiusstraat kruist het tracé de castellummuur wat is de status, diepte ligging, gaafheid, en conservering van deze fundering, hoe is deze ter plaatsen opgebouwd en wat is de samenstelling van de mortel?

De castellummuur is niet aangetroffen. De Romeinse muur ligt hier dieper dan het huidige en oude gastracé.

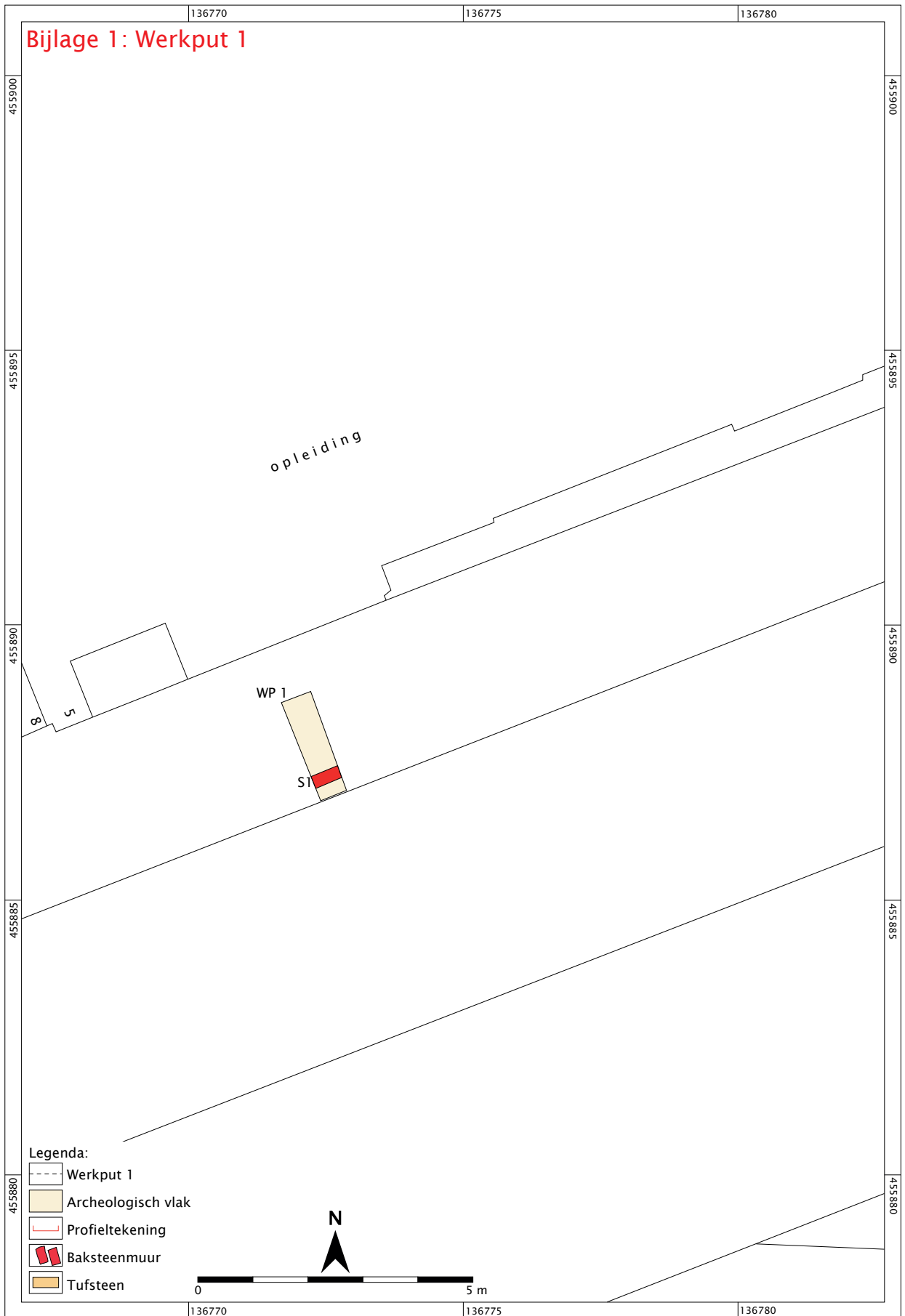
Noten

- 1 Hoegen 2015.
- 2 Voor overzicht zie Ozinga 1989, Kloosterman 2010, Kloosterman en Hoegen 2011.
- 3 De Bruijn 1994, 37-42.
- 4 Mekking 1988, 21-24, 29-30; De Bruijn 1994, 43.
- 5 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 23.
- 6 Idem, 28 e.v.
- 7 Idem, 37-39.
- 8 Idem, 52.
- 9 Idem, 82-83.
- 10 In prep. Hoegen DOMunder.
- 11 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 202.
- 12 Idem, 272-273.
- 13 De Domkerk inclusief ruïne was in 1823 door de hervormde gemeente van het Rijk gekocht. Op 7 november werd de ruïne en enkele andere gebouwen overgenomen door de stad. Idem 309-311.
- 14 Voor fysieke-geografie zie Van Dinter 2011.
- 15 Berendsen 1982.
- 16 Zie voor een overzicht van de werkputten Ozinga 1989.
- 17 Middeleeuwse funderingen en (water)kelders van een groter huis op de hoek van het Oudkerkhof en de Domstraat. Archief gemeente Utrecht afd. Erfgoed. Zie ook Hoekstra 1981, 36-37.
- 18 Tekening A.F.E. Kipp in De Bruijn 1994, 82.
- 19 Van der Monde 1844, deel 2, 29 e.v.
- 20 Mr Jan André van Westreenen kocht de huizen op omdat hij zijn huis liet moderniseren en graag de straat aan zijn allure wilde aanpassen. Van der Monde 1844, deel 2, 36 e.v.
- 21 De Jong 1961, 100. Tekening uit Het Utrechts Archief: 4282-127-433a Korte Jansstraat en Domsteeg Verbreding, 1901.
- 22 Zie ook Prakken 1950, 42-46. Prakken heeft de oude rooilijn ook gereconstrueerd, maar hij heeft hierbij geen gebruik gemaakt van de dertiende-eeuwse rooilijnmuur die in 1926 was opgegraven.
- 23 Ozinga 1989, 77, afb. 37: 98-99, 98-99, afb. 63: 101-102.
- 24 Kipp 1982.
- 25 Kipp 1982.
- 26 Tegenover de portiek van Domplein 5 werd een gemetselde waterput (steenformaat 28x14x7 cm) aangetroffen in het zuidprofiel van het riooltracé en 11,95 m naar oosten vanaf portiek aan zuidzijde een rioolgootje uitlopend op een put. bron: archief Domplein afd. Erfgoed gemeente Utrecht.
- 27 Hoegen in prep, Archeologisch onderzoek DOMunder 2013 en 2014.
- 28 Van Vlierden 1989, 7-27.
- 29 De Bruijn 1994, 82-83.
- 30 Archeologische begeleiding Eneco 2006 (niet gepubliceerd).
- 31 Zie voor protocollen Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) <https://www.sikb.nl>. Zie voor het PVE Hoegen 2015.
- 32 Archeologisch onderzoek bij rioolrevisie, bron: archief Erfgoed gemeente Utrecht en Hoekstra 1979. Archeologisch onderzoek bij vervanging waterleiding: Hoegen in prep.
- 33 Hoegen in prep: opgraving DOMunder 2013/14, deelonderzoek kabels en leidingen en kelder UCK.
- 34 Met het voormalige claustrale huis aan de Domsteeg (nu Domstraat) had het feitelijk weinig méér te maken, dan dat het latere middeleeuwse voorhuis daarvan tegen de bestaande gevel van de buurman was gebouwd. Het bijbehorende hoofdhuis lag voor zover bekend verder naar achteren op het erf, net buiten de Romeinse castellummuur. Als zodanig moet waarschijnlijk de combinatie van de middeleeuwse voorganger van Domstraat 4 en 6 worden beschouwd. Van nummer 6 is bekend, dat bij de afbraak van het oude huis in 1877 het beschilderde houten tongewelf van de vroegere huiskapel naar het Stedelijk Museum van Oudheden werd overgebracht (thans historische collectie van het Centraal Museum, cat. 1928 nr. 456, ca. 1500), evenals de bij die gelegenheid in de bijbehorende tuin ontdekte mozaïekvloer van kleine plavuizen (14^e eeuw, cat. nr. 485).
- 35 Hoekstra 1979, 11-13. en Kipp 1983, 51-52.
- 36 De Bruijn 1994, 136.
- 37 Zie overzicht werkputnummers Ozinga 1989 voor XXIV en XXV. Werkput XXII bestaat uit profielen en een enkel vlak ter plaatsen van XXIV en XXV. Deze gegevens zijn niet gepubliceerd. Bron: archief Erfgoed gemeente Utrecht.
- 38 Archief Erfgoed gemeente Utrecht en Hoekstra 1979.
- 39 Bij elkaar lijkt dit te wijzen op de binnenindeling van een tegen de buitenkant van de Romeinse muur gebouwd claustraal huis. De bijbehorende buitenmuur zou in dat geval aan de zuidkant buiten deze proefsleuf moeten vallen, en is in dat geval nooit opgegraven. Onregelmatigheden aan de zuidkant van de hieronder liggende

- veldkeienfundering zouden hiervoor kunnen pleiten, de samenhang met het vervolg van deze funderingen ertegen.
- 40 Op vergelijkbare wijze werd, mogelijk tezelfdertijd, de voorganger van het claustrale huis Achter de Dom 7 als tufstenen huis tegen de zuidoosthoek van het castellum gebouwd. Kipp 2011 (ongepubliceerd).
- 41 Nadere gegevens hierover zijn thans niet bekend, maar archiefonderzoek zou hierover aanvullende informatie kunnen opleveren.
- 42 Dit huis werd vlak voor de sloop in 1907 zorgvuldig opgemeten en gedocumenteerd door J. Landzaat (Het Utrechts Archief, 216336). De zuidelijke trapgevel is nog zichtbaar op een foto richting de Domtoren, genomen vlak voor 1907.
- 43 Kadastrale minuut van 1832.
- 44 Kipp 1982.
- 45 Ook het bovenste deel van de tot ruim 50 cm onder de Voetiusstraat bewaard gebleven castellummuur moet in de bouwtijd van het huis nog boven het maaiveld hebben uitgestoken en dus hebben behoord tot het opgaande werk van de gevel van het hoofdhuis (afb. 3.7).
- 46 Deze tekening past in een groep tekeningen van verschillende tekenaars, die met een min of meer documentair doel lijken te zijn ontstaan in de jaren '30 van de 19e eeuw. Vergelijk de tekeningen van de vroege renaissancegevel van het huis Korte Nieuwstraat 2, waarvan niet lang daarna de curieuze geveltop werd afgebroken. Hiervan zijn tekeningen bekend van Alexander Oltmans (1836), Cornelis Springer en Everardus Koster (1837), alle drie met een duidelijk documentair karakter (bron: Het Utrechts Archief).
- 47 Ondanks afwijkingen ten aanzien van de detaillering van dit huis in deze tekening van Van Liender lijkt dit gegeven redelijk betrouwbaar en niet per ongeluk verzonnen. Ook de vergelijkbare tekening van de noordzijde van het Dimplein door Jan de Beijer uit 1736, geeft het huis niet zorgvuldig weer. Interessanter lijkt op dit punt het detail van het huis in de tekening van de Dom uit het noorden door Van Lamsweerde uit 1660.
- 48 Wanneer dit zou kloppen met de werkelijkheid, zou dit betekenen dat de goot achter de muur lag, een kenmerk van de zogenaamde weerganghuizen. Vergelijking met andere Utrechtse voorbeelden, ook bij claustrale huizen, zou aannemelijk maken dat deze langsgewel in dat geval oorspronkelijk was bekroond met kantelen als architectonisch motief. Enkele voorbeelden: Dimplein 4, Achter de Dom 7, Boothstraat 6, Janskerkhof 17, Bisschopshof. Kipp 2014.
- 49 De opmerking over de datering 'omstreeks 1864' wijst erop dat deze waarschijnlijk achteraf uit de herinnering is toegevoegd.
- 50 Vergelijk de beide blokken met vlakke renaissancedecoratie ter weerszijden van het beeld van Karel V, afkomstig van de gevel van het huis "Keizer Karel", Oudegracht 120, 1556. Centraal Museum, Catalogus Historisch Museum 1928 nr. 396, 1997 nr. 281.
- 51 Datering ca. 1550. Centraal Museum, Catalogus Historisch Museum 1928 nr. 474, 1997 nr. 603.
- 52 Het is opmerkelijk, dat in het Centraal museum ook een deel van een zandstenen schoorsteenfries berust, dat afkomstig is uit het in 1877 afgebroken claustrale huis Domstraat 6, en dat in het middenmedaillon eveneens het wapen van Van Amstel van Mynden vertoont. Catalogus Historisch Museum 1928 nr. 654 (1997: nr. 279), datering ca. 1550. Een tweede vroegrenaissance schoorsteenfries, met schelpmotieven, wordt 1530-1540 gedateerd en blijkt eveneens uit Domstraat 6 afkomstig (cat. 1997, nr. 259; de catalogus van 1928 noemt hierbij geen herkomst). Ook dit wordt in de catalogus in verband gebracht met Van Amstel van Mynden. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of Domkanunnik Anthonius van Amstel van Mynden rond 1550 van Domstraat 6 naar Achter de Dom 2 is verhuisd, zoals het verschil in datering doet vermoeden.
- 53 Dit zou ervoor kunnen pleiten, dat de zestiende-eeuwse balksleutels van een aanpassing of vernieuwing van de verdiepingsbalklaag afkomstig zijn.
- 54 De Bruijn 1994.

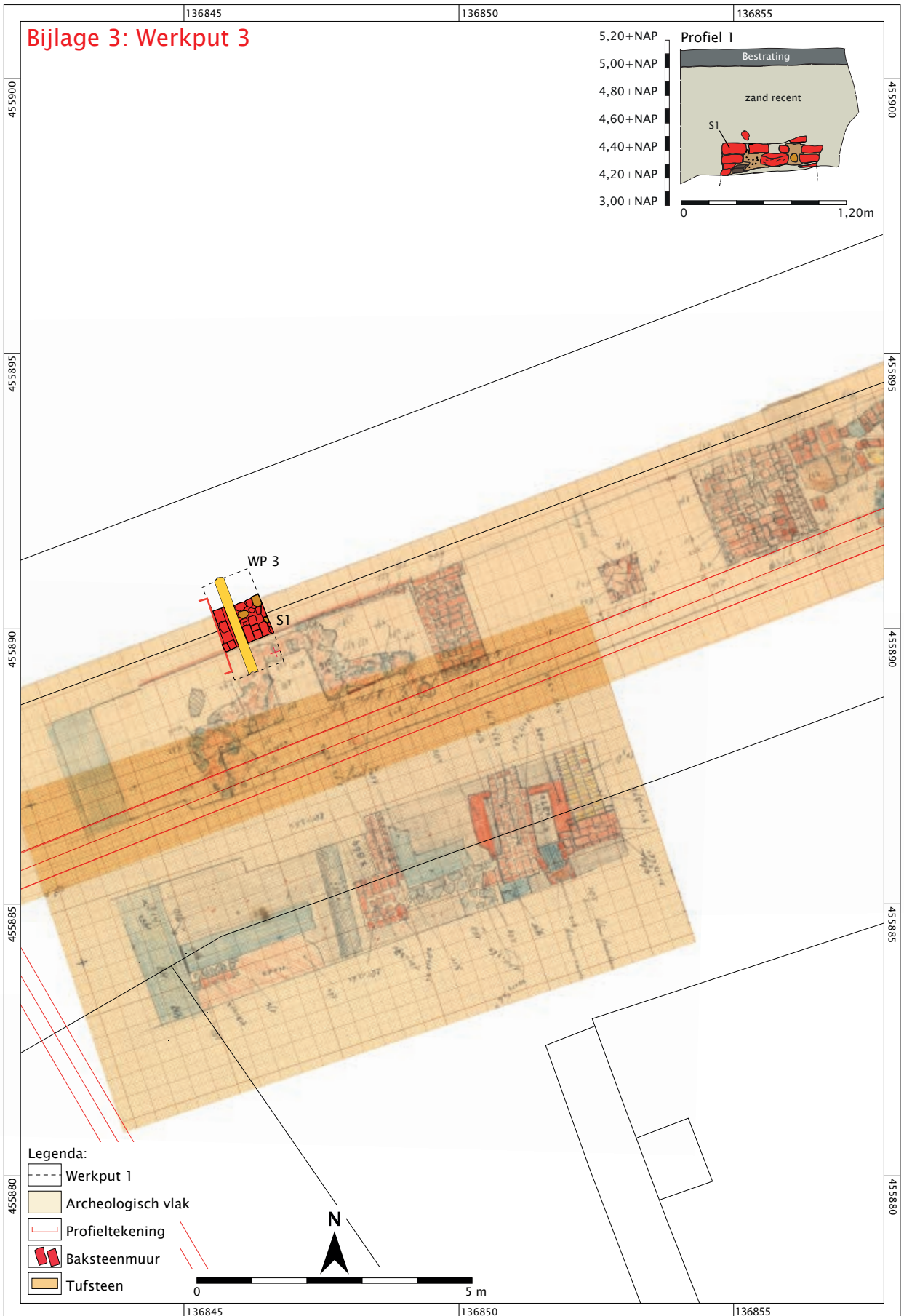
Literatuur

- Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht – een fysisch-geografische studie*, Utrechtse Geografische Studies 25, Utrecht 1982
- Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende Hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht 1994
- Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht 1969
- Centraal Museum Utrecht, *Catalogus Historisch Museum*, Utrecht 1928
- Dinter, M. van, Fysische-geografie Domplein in: Kloosterman, R.J.P. en R.D. Hoegen, *Domplein Revisited. Deel 1: Een proefopgraving in Van Giffens werkput XIX. Deel 2: Technische rapportage van de mogelijkheden en de risico's van de realisatie Schatkamer II Domplein naar aanleiding van archeologisch onderzoek proefsleuf*, Basisrapportage Archeologie 64, Utrecht 2011
- Dolfijn, M.J., E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels*, Zeist 1989
- Hoegen, R.D., *Programma van Eisen archeologische begeleiding Domplein noord, Gasleiding Stedin, Ex-Situ* Archeologie, Utrecht 2015
- Hoegen, R.D. Archeologisch onderzoek DOMunder 2013 en 2014, in prep.
- Hoekstra, T.J., 'Domplein' in: *Archeologische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1974-1975*, Utrecht 1979, 11-13
- Hoekstra, T.J., 'Domstraat' in: *Archeologische Kroniek van de Gemeente Utrecht (ABKU) 1978-1979-1980*, Utrecht 1981, 36-37. Zie ook *Maandblad Oud-Utrecht (MOUT)* 1981
- Jong, H. de., 'Van Domsteeg tot Domstraat' in: *Maandblad Oud-Utrecht* 1961 34ste Jaargang, nr. 8 augustus 1961, 100
- Kam, R. de, A.F.E. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014
- Kipp, A.F.E., 'Domstraat 8' in: *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1982*, Utrecht 1983, 51-52
- Kipp, A.F.E., *Tufstenen huizen in Utrecht: bijdrage aan een overzicht*, 2011 (ongepubliceerd)
- Kipp, A.F.E., 'Zinnen als Symbol, Schein oder Wirklichkeit?', in: *Jahrbuch Arbeitskreis für Hausforschung*, Tagung Basel 2014
- Kloosterman, R.J.P. en R.D. Hoegen, *Domplein Revisited. Deel 1: Een proefopgraving in Van Giffens werkput XIX. Deel 2: Technische rapportage van de mogelijkheden en de risico's van de realisatie Schatkamer II Domplein naar aanleiding van archeologisch onderzoek proefsleuf*, Basisrapportage Archeologie 64, Utrecht 2011
- Kloosterman, R.P.J., *Lichte Gaard 9, Archeologisch onderzoek naar het castellum en het bisschoppelijk paleis (van Utrecht)*, Basisrapportage Archeologie 41, Utrecht 2010
- Mekking, A.J.J., Een kruis van kerken rond Koenraads hart, Een bijdrage tot de kennis van de functie en de symbolische betekenis van het Utrechtse kerkenkruis alsmede die te Bamberg en te Paderborn, in: *Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Clavis Kunsthistorische Monografieën VII, Utrecht, 1988, 21-55
- Monde, N. van der, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de Pleinen, Straten, Stegen, Waterleidingen, Weddem, Putten en Pompen der Stad Utrecht, Deel I, II en III.*, Utrecht 1844
- Ozinga, L.R.P. (red.), *Het Romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht 1989
- Prakken, J., Het ontstaan van de Annastraat en de ligging van het Oude Kerkhof, in *Maandblad Oud-Utrecht* 1950
- Vlierden, M. van, *Het Utrechtse huis de Rode Poort en zijn piscina*, Zutphen 1989

Bijlage 3: Werkput 3

Bijlage 4: Aardewerk

nr	volgnr	werkput	spoonr	baksel	aantal	gewicht	functie	herkomst	deel	datering 1	datering 2
1	1	1	1	steengoed 1 (steengoed zonder glazuur/engobe)	1	36	kan	Siegburg	bodem	Middeleeuwen laat B	1250 – 1500 nC
2	1	2	1	ruwwandig	1	25	kan		wand, aanzet oor	Romeins	
2	2	2	1	terra sigillata	1	5	kom		wand	Romeins	
2	3	2	1	terra sigillata	1	4	kom		wand	Romeins	
2	4	2	1	steengoed 1 (steengoed zonder glazuur/engobe)	1	6	kan	Siegburg	hals	Middeleeuwen laat B	1250 – 1500 nC
2	5	2	2	Badorf	2	24		Badorf	wand	Middeleeuwen vroeg C	725 – 900
2	6	2	1	Maasvallei (Andenne, Hoei enz.)	1	31		Andenne	bodem	Late Middeleeuwen A	1050-1249
3	1	2	2	kogelpotaardewerk	2	31	kogelpot		wand	Middeleeuwen laat A	1050 – 1250
3	2	2	1	Pingsdorf	1	13	kan		rand	Late Middeleeuwen A	1050-1249
3	3	2	1	roodbakkend met loodglazuur	1	24			wand	Nieuwe Tijd B-C	1650-1850

Bijlage 5: Dierlijk bot

nr	volgnr	werkput	spoor	soort	element	elementdeel	fragment	conservering	gebruikssporen	locatie gebruikssporen	leeftijd	symmetrie	sexe	aantal	gewicht
2	1	2	2	rund (Bos taurus)	middenhandsbeen (metacarpus)	Mediaal	75%	goed	zaagsporen	twee keer doorgezaagd onder gewrichts uiteinden	indet.		onbek	1	93
2	2	2	2	rund (Bos taurus)	scheenbeen (tibia)	Mediaal	<20%	Matig			indet.		onbek	1	54
2	3	2	2	rund (Bos taurus)	dentes onder	P3	100%				begin slijtage	rechts	onbek	1	5
2	4	2	2	rund (Bos taurus)	dentes onder	M2	100%				begin slijtage	rechts	onbek	1	32
2	5	2	2	rund (Bos taurus)	phalange 1	bijna compleet	75-100%	slecht					onbek	1	31
2	6	2	2	rund (Bos taurus)	atlas		20%	slecht					onbek	1	29

Bijlage 6: Sporenlisjt

PUT	VLAK	SPOOR	GECOUPPEERD	GETEKEND	FOTO	AFGEWERKT	INTERPRETATIE	OPMERKING
1	1	1	Nee	Ja	Ja	Nee	muur	hergebruikte BS, gemetseld met kalkmortel
2	0	1	Nee	Ja	Ja	Nee	muur	hergebruikte BS, rooilijn
2	0	2	Nee	Ja	Ja	Nee	goot/riool	bakstenen goot of riool
3	1	1	Nee	Ja	Ja	Nee	muur	hergebruikte BS en tufsteen

Colofon

Uitgave:

Erfgoed gemeente Utrecht © 2017

Redactie:

Herre Wynia

Eindredactie:

René de Kam

Vormgeving:

Eric van Wieren

Datum:

November 2017

Meer informatie:

Erfgoed gemeente Utrecht

Telefoon 030 286 0000

E-mail erfgoedutrecht@utrecht.nl

erfgoed.utrecht.nl